

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ: ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Μ.Μ.Ε.

<<Εφηβεία και διαδίκτυο: Μία διερεύνηση πάνω στη σχέση του έφηβου χρήστη για το διαδίκτυο>>

Εισηγητής: Μπακουνάκης Νικόλαος
Πανδιά Ελεάννα
Α.Μ. 6206ΜΟ14
ΑΘΗΝΑ 2009

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το διαδίκτυο σήμερα δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ένα αυστηρά επιστημονικό εργαλείο με στόχο τη διασπορά της ακαδημαϊκής γνώσης αλλά ως μέσο με πολλαπλές εφαρμογές έχει επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά του και έχει διευρύνει τα πεδία προβληματισμού που το αφορούν. Υπάρχουν πολλές «αναγνώσεις» των χρήσεων και των λειτουργιών του διαδικτύου ανάλογα με την οπτική γωνία από την οποία το εξετάζει κανείς. Η δυναμική του διαδικτύου ενδιαφέρει ιδιαιτέρως τους επιστήμονες που το θεωρούν ένα νέο πεδίο έρευνας, οι επιχειρηματίες αξιοποιούν τις προσοδοφόρες δυνατότητές του, τα παιδιά το γνωρίζουν ως παιχνίδι, οι εργαζόμενοι το αντιμετωπίζουν ως εργαλείο. Όσο διαφέρουν οι εφαρμογές του άλλο τόσο ποικίλλουν και τα ζητήματα που έχουν προκύψει από τη χρήση του, με σημαντικότερο όλων, τον έλεγχο του.

Η πρώτη περίπτωση εθισμού στο διαδίκτυο είδε το φως το 1997 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Το πρώτο κέντρο απεξάρτησης λειτούργησε το 1997 στην Πενσυλβάνια της Αμερικής ενώ την ίδια χρονιά ο Αμερικανός ψυχίατρος Ivan Golgberg υιοθέτησε πρώτος τον όρο «internet addiction». Τα πρώτα περιστατικά αφορούσαν ενήλικες όμως με την πάροδο των ετών και τη διείσδυση της χρήσης του διαδικτύου σε όλο και μεγαλύτερο φάσμα του πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα, το φαινόμενο της εξάρτησης από τη χρήση του διαδικτύου επεκτάθηκε και στους εφήβους.

Στην Ελλάδα, η χρήση του διαδικτύου διανύει κι αυτή την «εφηβική της ηλικία» αφού η γνωριμία των Ελλήνων με το διαδίκτυο και τις εφαρμογές του ξεκίνησε πριν από περίπου δεκαπέντε χρόνια, ενώ τα τελευταία δέκα χρόνια η εξάπλωσή του και η εμφιλοχώρησή του στην καθημερινότητα των Ελλήνων το έχει καταστήσει μέσο επικοινωνίας, πληροφόρησης, εργασίας και διασκέδασης.

Οι ποικίλες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές αλλαγές των τελευταίων ετών έχουν σηματοδοτήσει μια σειρά από αλλαγές που αφορούν τόσο στο εύρος των δυνατοτήτων του μέσου όσο και στη διαφορετική χρήση που γίνεται στο μέσο ανάλογα με τις ανάγκες του χρήστη και τα οφέλη που προσδοκά να αποκομίσει. Παράλληλα, η χρήση του διαδικτύου συνδέθηκε σε μικρό αλλά υπαρκτό ποσοστό με παράνομες πράξεις και παραβατικές συμπεριφορές αλλά και με συμπεριφορές εξάρτησης.

Ο ελληνικός Τύπος τα τελευταία χρόνια έχει στρέψει το ενδιαφέρον του στις συνήθειες των νεαρών χρηστών του διαδικτύου και η επιστημονική κοινότητα δημιουργεί ένα νέο πεδίο έρευνας προκειμένου να οριστεί το νέο μέσο, οι λειτουργίες του, οι δυνατότητές του και η συμπεριφορά των χρηστών του. Στο πλαίσιο αυτού του ενδιαφέροντος και λαμβάνοντας υπόψη κάποια μεμονωμένα περιστατικά εξάρτησης

2. Η γένεση και η πορεία του Διαδικτύου

Η ιστορία της δημιουργίας του Διαδικτύου (Internet) ξεκινάει τη δεκαετία του 60'. Τα ανώτερα κλιμάκια της ηγεσίας του Υπουργείου Άμυνας των Η.Π.Α. προσπαθούν να αναπτύξουν ένα σύστημα επικοινωνίας με το οποίο καθίσταται εφικτός ο έλεγχος των οπλικών συστημάτων και ο συντονισμός της πολεμικής στρατηγικής της χώρας μετά από ένα πυρηνικό χτύπημα της Ε.Σ.Σ.Δ.

Τον Οκτώβριο του 1969 η Υπηρεσία Προηγμένων Ερευνών (Advanced Research Projects Agency) αναπτύσσει το Agra-Inter-Net, ένα δίκτυο μεταγωγής δεδομένων (Packet Switched Networks) ανάμεσα σε πανεπιστήμια της Καλιφόρνια. Το συγκεκριμένο πιλοτικό πρόγραμμα βασίζεται στην ιδέα της αποκέντρωσης και του κατακερματισμού της πληροφορίας και χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία του ανοιχτού χαρακτήρα και του ελεύθερου προγραμματισμού. Με αυτό το τρόπο «η ανοικτή διανομή του πηγαίου κώδικα επιτρέπει στον οποιονδήποτε να τροποποιεί τον κώδικα και να αναπτύσσει νέα προγράμματα και εφαρμογές σε μια ανοδική σπείρα τεχνολογικού νεωτερισμού, που βασίζεται στη συνεργασία και στην ελεύθερη κυκλοφορία των τεχνικών γνώσεων» όπως τονίζει ο Μανουέλ Καστελς¹.

Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα δίκτυο υπολογιστών όπου δεν υπάρχει ένα κέντρο – πυρήνας παραγωγής, αποστολής και λήψης της πληροφορίας αλλά ο κάθε υπολογιστής λειτουργεί αυτόνομα, αποτελώντας ταυτόχρονα έναν ισοδύναμο κομιστή και παραλήπτη. Η πληροφορία αφού τεμαχίζεται σε κωδικοποιημένα πακέτα δεδομένων με σαφή διεύθυνση αποστολεά και παραλήπτη, μεταφέρεται ανεξάρτητα από κόμβο σε κόμβο μέχρι να φτάσει στο τελικό της προορισμό όπου και επανασυναρμολογείται. Αυτό σημαίνει ότι αν εμφανιστεί ένα πρόβλημα σε κάποιο από τους κόμβους, δεν επηρεάζεται η ροή της πληροφορίας προς το τελικό της προορισμό αφού υπάρχει πληθώρα εναλλακτικών ελεύθερων διελεύσεων. Αυτή η αναρχία του Agra-Inter-Net (απουσία κεντρικού ελέγχου) καθιστά αρκετά δύσκολο το περιορισμό του, αυξάνοντας έτσι το ενδιαφέρον για περαιτέρω ανάπτυξη του από την ARPA.

Όπως και οι επόμενες βελτιωμένες εκδόσεις διαδικτύων, έτσι και το πρώτο διαδίκτυο στηρίζεται σε ένα πρωτόκολλο λειτουργίας: το NCP (Network Control Protocol) όπου έμφαση δίνεται στην απεριόριστη πρόσβαση στη βάση δεδομένων και στην ελεύθερη τροποποίηση του λογισμικού εξ αποστάσεως όλων των κόμβων από ένα μεμονωμένο². Σταδιακά οι τέσσερις υπολογιστές δωματίου του Agra-Inter-Net, τοποθετημένοι στα Πανεπιστήμια Utah, Santa Barbara, UCLA και Stanford της Καλιφόρνια γίνονται 15 το 1971 και 37, το 1972. Μεταξύ τους συνδέονται με ειδικές τηλεφωνικές γραμμές, ανεπτυγμένες για αυτό ακριβώς το σκοπό. Ενώ μέχρι εκείνη τη στιγμή η μεταγωγή δεδομένων (packet switching) αποτελεί πρώτη προτεραιότητα, εμφανίζεται μια καινούρια λειτουργία που σχεδόν αμέσως βρίσκει τεράστια απήχηση: το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e – mail).

Η λειτουργία του τελευταίου μέσα από προσωπικούς λογαριασμούς χρηστών (accounts) καταργεί τις χωροχρονικές διαδικασίες του παραδοσιακού και επισφαλούς ταχυδρομείου, κάνοντας την επικοινωνία και την ανταλλαγή προγραμμάτων γρηγορότερη και ευκολότερη. Σταδιακά το Agra-Inter-Net μετατρέπεται σε ένα δημοφιλές ψηφιακό ταχυδρομείο το οποίο όμως βρίσκεται ακόμα υπό το πλήρη έλεγχο του Εθνικού Επιστημονικού Ιδρύματος των Η.Π.Α. (National Science Foundation).

Το 1974 εμφανίζεται η εμπορική εκδοχή του Arpa-Inter-Net: το telnet, ωστόσο το υψηλό κόστος του απαραίτητου, για τη σύνδεση, εξοπλισμού παραμένει ανασταλτικός παράγοντας για την εισχώρηση ιδιωτών στο σύστημα. Επιπλέον, ο εμπορικός του χαρακτήρας είναι καθαρά πειραματικός και εντάσσεται στα πλαίσια της διευρέυσης καινούριων εφαρμογών του μέσου. Τη δεκαετία του 70' αναπτύσσεται ένα ισχυρό, νεωτεριστικό λειτουργικό σύστημα που σκοπό έχει να εδραιώσει την ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων τοπικών δικτύων στην επικράτεια των Η.Π.Α: το UNIX. Το τελευταίο βασίζεται σε ένα νέο πρωτόκολλο που έρχεται να αντικαταστήσει τα προηγούμενα: το UUCP (Unix to Unix Copy Protocol). Εκείνη την εποχή, το Arpa-Inter-Net δεν είναι το μόνο αναπτυσσόμενο δίκτυο στην αμερικανική επικράτεια καθώς και άλλα πανεπιστήμια διαφορετικών πολιτειών έχουν δημιουργήσει δικό τους δίκτυο (π.χ. UsenetNews). Ωστόσο, η "ενδοεπικοινωνία" είναι αρκετά προβληματική καθώς το κάθε μηχάνημα έχει τη δική του γλώσσα - κώδικα και έτσι οι προγραμματιστές πρέπει κάθε φορά να χρησιμοποιούν ένα διαφορετικό λογισμικό. Με την ανακάλυψη του Unix συγκροτείται ένα καινούριο, ισχυρό λογισμικό, με δυνατότητα να τρέχει σε διαφορετικού τύπου μηχανήματα (π.χ. PDP-11, VAX), λύνοντας έτσι τα προβλήματα δικτύωσης.

Τη δεκαετία του '80 αναπτύσσονται καινούρια δίκτυα με πρωτόγνωρες για την εποχή χρήσεις. Συγκροτούνται τα πρώτα συστήματα ηλεκτρονικού πίνακα ανακοινώσεων (BBS) στο Σαν Φρανσίσκο. Την ίδια περίοδο ιδρύεται το Ινστιτούτο Παγκόσμιας Επικοινωνίας (IGC) που συνδέει μερικά από τα πρώτα δίκτυα υπολογιστών με θέμα τη προστασία του περιβάλλοντος και τη προώθηση της παγκόσμιας ειρήνης. Το IGC πρωτοστατεί στη δημιουργία του La Neta, ενός δικτύου υπολογιστών το οποίο χρησιμοποιούν οι Ζαπατίστες προκειμένου να κάνουν γνωστές τις διεκδικήσεις τους. Το 1983 το Arpa-Inter-Net χωρίζεται σε δύο ξεχωριστά δίκτυα ανάλογα με τη χρήση του. Το ένα αφορά στην εκπαίδευση και στην έρευνα (ακαδημαϊκό Arpa-Inter-Net) και το δεύτερο στις πολεμικές εφαρμογές (στρατιωτικό Arpa-Inter-Net). Ωστόσο και στα δύο η πρόσβαση παραμένει ελεγχόμενη και αρκετά δύσκολη.

Το Διαδίκτυο οφείλει πολλά για τη σημερινή του μορφή στον ερευνητή του Πανεπιστημίου Cern, Tim Berners Lee ο οποίος αναπτύσσει τις εφαρμογές του παγκόσμιο ιστού (World wide web) και της γλώσσας Html. Οι τελευταίες σε συνδυασμό με την εμφάνιση των υπολογιστών Pc επιτρέπουν την αργή αλλά σταδιακή πρόσβαση ιδιωτών στο Διαδίκτυο.

Οι υπηρεσίες του Διαδικτύου ξεφεύγουν από τα στενά ακαδημαϊκά πλαίσια, αποκτώντας ένα μαζικό χαρακτήρα. Πλέον, οποιοσδήποτε έχει ένα υπολογιστή και μια άδεια πρόσβασης (μέσω ενός προσωπικού λογαριασμού) μπορεί να συμμετέχει στην ανταλλαγή κειμένων, φωτογραφιών, πολυμέσων, συνδέσεων που οδηγούν σε καινούριες πληροφορίες. Η αλματώδης ανάπτυξη του νέου μέσου με τη παράλληλη εμφάνιση ολοένα και περισσότερων κόμβων, δημιουργεί την ανάγκη απελευθέρωσης του περιεχομένου του. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η λειτουργία του είναι στενά συνυφασμένη με την ακαδημαϊκή και στρατιωτική έρευνα. Έτσι το 1991 αίρεται ο περιορισμός στην εμπορική χρήση του. Αυτή τη χρονιά τερματίζεται τυπικά η λειτουργία του Arpa-Inter-Net.

Στη συνέχεια, το Διαδίκτυο αρχίζει να γίνεται μια τεράστια Αγορά. Τα πρώτα δικαιώματα ιδιοκτησίας προγραμμάτων και μηχανών αναζήτησης κάνουν την εμφάνισή τους. Η απόκτηση χρημάτων μέσα από τον τεχνολογικό νεωτερισμό αρχίζει να εδραιώνεται και στο χώρο των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Τα Windows της Microsoft αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εμπορευματοποίησης³. Η εκθετική αύξηση των χρηστών αυτού του νέου μέσου ευνοεί και το πέρασμα της

διαφήμισης σε ηλεκτρονική μορφή. Όπως και στις προηγούμενες “εκδόσεις” του Διαδικτύου, έτσι και τώρα κρίνεται απαραίτητη η δημιουργία νέων πρωτοκόλλων με τα οποία θα καθορίζονται οι διαδικασίες δοσοληψίας (π.χ. τεχνικές προδιαγραφές, όροι ανταλλαγής δεδομένων). Κάθε πρωτόκολλο προσφέρει μια σειρά από δυνατότητες εκ των οποίων οι σπουδαιότερες είναι το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e – mail), οι ομάδες συζητήσεων (newsgroup), η ανταλλαγή αρχείων παντός τύπου (file transfer) και ο παγκόσμιος ιστός (World Wide Web). Τα επόμενα χρόνια εμφανίζονται καινούριες λειτουργίες: συμμετοχή σε παιχνίδια πολλών παικτών από διαφορετικά μέρη του κόσμου την ίδια στιγμή, δημιουργία προσωπικών blogs, ανάπτυξη msn, facebook, επικοινωνία σε σχεδόν πραγματικό χρόνο με μεταφορά εικόνας και ήχου μέσω δορυφόρου.

Παρ’ όλες τις τροποποιήσεις και τις νέες χρήσεις που προκύπτουν από αυτές, η λειτουργία και η οργάνωση του Διαδικτύου βασίζεται στη θεμελιακή αρχή της ελεύθερης διακίνησης της πληροφορίας. Μιας ελευθερίας με παθητική και ενεργητική πλευρά που αποτελεί και τη βασικότερη αιτία ανάπτυξης και εξέλιξης του. Από τα πολύ πρώιμα στάδια αυτή η ελευθερία της έκφρασης από τους πολλούς στους πολλούς γίνεται μια από τις κυρίαρχες αξίες του συγκεκριμένου μέσου. Όταν τα Πανεπιστήμια εξέταζαν νέες εφαρμογές του μέσου και κατέληγαν σε ένα καινούριο δεδομένο, σχεδόν αμέσως κοινοποιούσαν τα αποτελέσματα τους και καλούσαν τους υπόλοιπους χρήστες σε δημόσιο διάλογο. Παράλληλα, όσο περνούσε ο καιρός και λύνονταν τα προβλήματα της πρόσβασης, όλο και περισσότεροι είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν, να λάβουν, να επεξεργαστούν και να διαδώσουν γνώση υπό οποιαδήποτε μορφή και μέσα από οποιοδήποτε κανάλι. Αυτή, λοιπόν, η ελευθερία είναι το ουσιαστικό συστατικό της ελευθερίας του λόγου στην Εποχή της Πληροφορίας η οποία είναι πολύ δύσκολο να ελεγχει ως απόρροια της σύνθετης δομής του συγκεκριμένου μέσου⁴.

Μια από τις χρήσεις του διαδικτύου είναι η αλίευση πληροφορίας και η ενημέρωση. Ο χρήστης του διαδικτύου χρειάζεται μόνο να πληκτρολογήσει τη λέξη ή τη φράση που σχετίζεται με το αντικείμενο της αναζήτησής του σε κάποια μηχανή αναζήτησης και μια πληθώρα πληροφοριών θα εμφανιστούν στην οθόνη του. Κάποιες φορές, η αναζήτηση μπορεί να αποδειχτεί άκαρπη κυρίως εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται οι πληροφορίες. Αρχικά πολλές πληροφορίες εμφανίζονται περισσότερο από άλλες λόγω της δημοτικότητάς τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hubert L. Dreyfus στο βιβλίο του «Το Διαδίκτυο»¹ αν επιχειρήσει να εντοπίσει κάποιος δημοσιεύματα του διάσημου ερευνητή Μάκλ Τζόρνταν και εισάγει το όνομά του στη μηχανή αναζήτησης, το πιθανότερο είναι να βρει αποτελέσματα που θα αναφέρονται κυρίως στον πασίγνωστο καλαθοσφαιριστή. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η πληροφορία στο διαδίκτυο ενδέχεται να παρουσιάζει κενά καθώς κάθε στοιχείο συνδέεται με μια σειρά από άλλα στοιχεία των οποίων ο συσχετισμός δεν είναι πάντοτε σαφής.

Οι υπερσυνδέσεις στο διαδίκτυο αποδεικνύουν την ταχύτητα με την οποία ένας υπολογιστής συγκεντρώνει και συνδέει μεταξύ τους πληροφορίες χωρίς να χρησιμοποιεί ένα συμφωνημένο σύστημα καταλογογράφησης και χωρίς να προϋποτίθεται κάποιας μορφής κατανόηση ή νοηματοδότηση στην ιεράρχηση των πληροφοριών. Αν δεχτεί κάποιος ότι πράγματι οι διασυνδέσεις διαδικτυακών τόπων στερούνται σημασιολογικού περιεχομένου τότε η αναζήτηση στον παγκόσμιο ιστό μπορεί να γίνει μια τυπική, συντακτική τεχνική για να χειριζόμαστε σύμβολα χωρίς νόημα, μέχρι να εντοπιστεί το κατάλληλο σημασιολογικό περιεχόμενο της

¹ Hubert L.Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική, σελ 59.

αναζήτησης. Ένας από τους κύριους προβληματισμούς που φέρει αντιμέτωπες την ποσότητα με την ποιότητα σε ό,τι αφορά την πληθώρα διαθέσιμων πληροφοριών στο διαδίκτυο, είναι η συνάφεια, καθώς πολλές έννοιες και ακόμα περισσότερα πράγματα μπορούν να συνδεθούν μεταξύ τους ακόμα και με τον πιο ισχύον τρόπο. Έτσι προκύπτει το ερώτημα αν όσο ο αναζητητής προσπαθεί να μεγιστοποιήσει την ανάκληση, μειώνεται η ακρίβεια του αποτελέσματος της αναζήτησης. Επιπλέον, αν όλες οι πληροφορίες είναι ισάξιες τότε δε μπορεί να υπάρξει καμιά νοηματοδότηση στα αποτελέσματα της αναζήτησης και καμιά ιεράρχηση.

Ο Κίρκεγκορ, στη Λογοτεχνική Επισκόπηση² που γράφτηκε το 1846, προειδοποιεί για την έλευση μιας εποχής που θα χαρακτηρίζεται από αποστασιοποιημένο στοχασμό που θα τείνει να ισοπεδώσει όλες τις ποιοτικές διακρίσεις και υποδεικνύει ως κύριους υπεύθυνους τον Τύπο και «το Κοινό». Εξηγεί όμως, ότι για να επέλθει πλήρως αυτή η ισοπέδωση, πρέπει πρώτα να δημιουργηθεί κάτι συνολικά περιέχον, ένα τίποτα, μια οφθαλμαπάτη που θα έχει τη θέση του «κοινού».

Ο Γιούργκεν Χάμπερμας εντοπίζει στα μέσα του 18^{ου} αιώνα την αρχή αυτού που ο ίδιος ονομάζει δημόσια σφαίρα³. Ο Τύπος έγινε ο τόπος μιας νέας δημόσιας πολιτικής συζήτησης, που διέφερε ριζικά από την αρχαία πόλιν ή τη βασιλευόμενη δημοκρατία. Αυτός ο νέος τύπος δημοσίου διαλόγου, κράτησε έναν εξωπολιτικό ρόλο, που χαιρετίστηκε ως θετικό γνώρισμα αφού η κοινή γνώμη δεν ταυτιζόταν πια με την άσκηση πολιτικής εξουσίας. Ο διαφωτισμός, ήταν το περιβάλλον μέσα στο οποίο η έννοια της δημόσιας σφαίρας ορίστηκε ως το έδαφος στο οποίο μπορεί να καλλιεργηθεί ένας ανιδιοτελής και ορθολογικός διάλογος που θα καθοδηγεί τη διακυβέρνηση.

Όσο ο Τύπος διεύρυνε το αναγνωστικό του κοινό, η δημόσια σφαίρα εκδημοκρατιζόταν όλο και περισσότερο και φάνηκε πως κάθε άνθρωπος με πρόσβαση στην πληροφορία μπορούσε να ασχολείται με όλα τα δημόσια ζητήματα. Πολλοί μεταξύ των οποίων ο Τζον Στούαρτ Μίλλ και ο Αλεξίς ντε Τοκβίλ έφτασαν να προβληματίζονται. Ο Μίλλ ανησυχούσε για την «τυραννία της κοινής γνώμης» και ο Τοκβίλ αντιπρότεινε τη δημιουργία ενός «κοινού εκλεκτών» που λόγω της εκπαίδευσης και της ισχύος τους θα μπορούσαν να συνδιαλέγονται καθορίζοντας εκείνοι την κοινή γνώμη. Ο Χάμπερμας θεωρούσε πως πράγματι ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας σφαίρας είχε ως αποτέλεσμα τον κομπορισμό και ο Κίρκεγκορ πρόσβενε πως η δημόσια σφαίρα ήταν ένα επικίνδυνο πολιτιστικό φαινόμενο καθώς ο Τύπος προκαλούσε μηδενισμό και ισοπέδωση της διάθεσης για δράση. Πιο συγκεκριμένα, ο Κίρκεγκορ υποστήριξε ότι εφόσον η δημόσια σφαίρα βρίσκεται εκτός πολιτικής εξουσίας, οποιοσδήποτε μπορεί να έχει γνώμη για οτιδήποτε χωρίς να υποχρεώνεται να πράξει, παραμένοντας σε αδράνεια.

Αν θεωρήσουμε πως η δημόσια σφαίρα εκτείνεται και στο διαδίκτυο σήμερα, καθώς ο παγκόσμιος ιστός έχει συσσωρεύσει έναν τεράστιο όγκο πληροφοριών δημόσιου και μη χαρακτήρα, τότε ίσως αυτή ακριβώς η συγκέντρωση πληροφοριών οδηγεί το δέκτη σε διαρκή επανεξέταση, αναθεώρηση και κριτικό σχολιασμό δίνοντάς του τη δυνατότητα να αναβάλλει επ' άπειρον την πράξη.

Επιπλέον το ζήτημα της ευθύνης για τη μετάδοση της πληροφορίας είναι ένα σημαντικό ζήτημα που αφορά τόσο κατά πόσο μια πληροφορία είναι ακριβής όσο και το ποιές είναι οι συνέπειες της μετάδοσης κάθε πληροφορίας. Το διαδίκτυο

² S. Kirkegaard, "The Present Age", Harper and Row, New York, 1962.

³ J.Habermas, "The structural transformation of the public sphere", MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.

προσφέρει ανωνυμία άρα και μηδενική ευθύνη απέναντι στον παραλήπτη της οποιασδήποτε πληροφορίας.

Ο Κίρκεγκορ είχε τη γνώμη πως οι άνθρωποι είναι εθισμένοι στον Τύπο επειδή ως ανώνυμοι παρατηρητές δε διακινδυνεύουν τίποτα. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος και για τους χρήστες του Διαδικτύου. Ο άνθρωπος της αισθητικής σφαίρας αφήνει όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά και δεν έχει παγιωμένη ταυτότητα που θα μπορούσε να απειληθεί από την απογοήτευση, την ταπείνωση ή την απώλεια⁴.

2.α. Διαδίκτυο και κοινωνία- εικονικές κοινότητες

Η εξέλιξη του διαδικτύου ως νέου μέσου επικοινωνίας συνδέεται με συγκρουόμενες απόψεις σχετικά με την επίδρασή του στα ισχύοντα πρότυπα κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ο σχηματισμός εικονικών κοινοτήτων που βασίζονται στην on-line επικοινωνία ερμηνεύτηκε ως η κορύφωση της διαχρονικής πορείας διαχωρισμού ανάμεσα στην τοπικότητα και την κοινωνικότητα κατά τη διαδικασία σχηματισμού της κοινότητας. Οι κριτικοί του διαδικτύου, υποστηρίζουν ότι η επέκτασή του οδηγεί σε κοινωνική απομόνωση, σε μείωση της κοινωνικής και συρρίκνωση της οικογενειακής ζωής. Επίσης, επισημαίνεται ότι το διαδίκτυο δίνει τη δυνατότητα της υιοθέτησης ψευδούς ταυτότητας στις κοινωνικές συναλλαγές κι έτσι το διαδίκτυο θεωρείται υπεύθυνο για την απόδραση όλο και περισσότερων στην εικονική πραγματικότητα.

Ας εξετάσουμε κάποιους από τους παραπάνω ισχυρισμούς, σχετικά με τη συγκρότηση εικονικών κοινοτήτων στο διαδίκτυο. Το διαδίκτυο χρησιμοποιείται κυρίως ως εργαλείο κι έχει χρήσεις που συνδέονται στενά με την εργασία, την οικογένεια και την καθημερινή ζωή των χρηστών του. Η ηλεκτρονική αλληλογραφία ειδικότερα αντιπροσωπεύει πάνω από το 85% της χρήσης του διαδικτύου και το μεγαλύτερο μέρος του όγκου της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας συνδέεται με εργασιακούς σκοπούς, με συγκεκριμένα καθήκοντα και με τη διατήρηση της επαφής με τους φίλους και την οικογένεια⁵.

Οι τηλεδιασκέψεις, τα chat rooms και οι ομάδες ειδήσεων κατέχουν σημαντική θέση στις προτιμήσεις των πρώιμων χρηστών του διαδικτύου αλλά η εξάπλωσή του μείωσε την ποιοτική και ποσοτική σημασία τους. Ο Μανουέλ Κάστελς⁶ υποστηρίζει ότι το να υποδύονται τα άτομα ρόλους και να οικοδομούν ταυτότητες στην on-line αλληλεπίδρασή τους με άλλους είναι ελάχιστο ποσοστό της βασιζόμενης στο διαδίκτυο κοινωνικότητας και ότι αυτή η πρακτική αναπτύσσεται μεταξύ των εφήβων. Ο συγγραφέας εξηγεί ότι στην εφηβεία, τα άτομα πειραματίζονται με την ταυτότητά τους ως μέρος της διαδικασίας οικοδόμησής της κι επισημαίνει ότι μπορεί το διαδίκτυο να αποτελεί ένα προνομιούχο πεδίο για τις προσωπικές φαντασιώσεις των χρηστών του, κυρίως λόγω της ανωνυμίας που εξασφαλίζει, όμως σε αυτό αντιτείνει ότι το διαδίκτυο σήμερα έχει εξελιχθεί σε μια επέκταση της ζωής όπως είναι, σε όλες τις τις διαστάσεις με όλες της τις ιδιότητες.

Ο Χάουαρντ Ράινγκολντ στο βιβλίο του "Virtual Community" (1993), το οποίο είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο, υποστηρίζει ότι το διαδίκτυο ενθαρρύνει τη γέννηση μιας κοινότητας νέας μορφής, που συνενώνει on-line τους ανθρώπους γύρω από κοινές αξίες και ενδιαφέροντα και δημιουργεί δεσμούς φιλίας και εμπιστοσύνης.

⁴ Hubert L.Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική, σελ 152.

⁵ Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 150.

⁶ Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 150.

Σχετικά με τις επιπτώσεις που έχει το διαδίκτυο στην κοινωνικότητα, οι μελέτες που ανακοινώνονται κατά καιρούς έχουν σε πλήρη αντίθεση μεταξύ τους.

Στα πλαίσια ενός ρεύματος μελετών ο Μπάρι Γουέλμαν⁷ και οι συναδελφοί του εργάστηκαν στη βάση μιας έρευνας 40.000 χρηστών του διαδικτύου στη Βόρεια Αμερική η οποία διεξήχθη μέσω του δικτυακού τόπου του National Geographic, το φθινόπωρο του 1998, ανακοίνωσαν ότι η χρήση της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας αύξανε την κοινωνική αλληλεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο, δια τηλεφώνου και δια αλληλογραφίας και δεν υποκαθιστούσε άλλες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ιδιαίτερα οι άνθρωποι με υψηλό μορφωτικό επίπεδο έμοιαζαν πιο ενθουσιώδεις στο να επικοινωνούν με ηλεκτρονική αλληλογραφία με τους φίλους τους που μένουν μακριά. Οι νεότεροι χρήστες είχαν την τάση να επικοινωνούν μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας με φίλους, ενώ οι μεγαλύτεροι σε ηλικία χρήστες προτιμούσαν να επικοινωνούν με την οικογένεια.

Πάνω σε αυτή την ερευνητική προοπτική, οι Χάμπτον και Γουέλμαν διεξήγαγαν το 1998-99 μια μελέτη για το πιο προηγμένο καλωδιωμένο προάστιο του Καναδά. Το «Netville» είναι ένα προάστιο του Τορόντο στο οποίο προσφέρθηκε δωρεάν για δυο χρόνια υψηλού εύρους ζώνης και πλήρους χρόνου σύνδεση με το διαδίκτυο. Περίπου 120 ιδιοκτήτες σπιτιών της κατώτερης μεσαίας τάξης δέχτηκαν τη σύνδεση με το διαδίκτυο υπό τον όρο να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας. Το 65% των νοικοκυριών δέχτηκαν όχι μόνο να είναι αντικείμενο παρατήρησης αλλά και να συγκριθούν με εκείνους τους κατοίκους του ιδίου προαστίου που δεν είχαν σύνδεση στο διαδίκτυο. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το διαδίκτυο ενίσχυε την κοινωνικότητα τόσο σε απόσταση όσο και στην τοπική κοινότητα. Οι χρήστες του διαδικτύου κινητοποιήθηκαν μάλιστα στο τέλος της δοκιμαστικής περιόδου προκειμένου να παρατείνουν τη σύνδεσή τους στο διαδίκτυο και χρησιμοποίησαν για αυτό το λόγο τον κατάλογο αλληλογραφίας της κοινότητας. Συνολικά, οι ερευνητές κατέγραψαν θετικό αποτέλεσμα ανάδρασης ανάμεσα στην on-line και την εκτός διαδικτύου κοινωνικότητα, αφού για τους περισσότερους χρήστες, η χρήση του διαδικτύου ενίσχυε και διατηρούσε τους κοινωνικούς δεσμούς και την κοινωνική συμμετοχή.

Ωστόσο, στις Η.Π.Α, παρατίθενται συχνά συγκρουόμενες αναφορές σχετικά με τις επιπτώσεις της χρήσης του διαδικτύου στην κοινωνικότητα. Οι Νάι και Έρντρινγκ (2001) σε έρευνα που διεξήγαγαν σε 4.000 άτομα παρατήρησαν μεταξύ των ατόμων που έκαναν πολύ μεγάλη χρήση του διαδικτύου ένα πρότυπο μείωσης της πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδρασης και απώλειας του κοινωνικού περιβάλλοντος αν και για την πλειοψηφία των χρηστών δεν υπήρξε σημαντική αλλαγή στη ζωή τους. Σύμφωνα όμως με τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας μετά από ένα συγκεκριμένο όριο on-line δραστηριότητας, βρέθηκε ότι τα άτομα υποκαθιστούσαν με τη χρήση του διαδικτύου άλλες δραστηριότητες όπως η οικιακή εργασία, η φροντίδα της οικογένειας και ο ύπνος.

Ο Κράουτ και άλλοι ερευνητές⁸ σε μια προσεκτικά σχεδιασμένη ομαδική μελέτη του δείγματος 169 οικογενειών κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων χρόνων της εμπειρίας τους με την επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μεγαλύτερη χρήση του διαδικτύου συνδεόταν με μείωση της

⁷ www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/index.html

⁸ R. Kraut, M. Patterson, V. Lundmark, S. Kiesler, T. Mukophadhyay και W. Scherlis, "Internet Paradox: A Social Technology that reduces social involvement and psychological well being?", *American Psychologist*, 1998, τομ 53 τεύχος 9, σελ 1017-1031.

επικοινωνίας των συμμετασχόντων με τα μέλη της οικογένειάς τους, με περιορισμό του μεγέθους του κοινωνικού κύκλου τους και με αύξηση της κατάθλιψης και της μοναξιάς τους.

Οι επιστήμονες σε μια προσπάθεια ερμηνείας των αποτελεσμάτων των αντικρουόμενων μεταξύ τους ερευνών, υπέθεσαν ότι ειδικότερα οι νέοι χρήστες του διαδικτύου βιώνουν απογοήτευση με ένα μέσο με το οποίο δεν έχουν εξοικειωθεί και νιώθουν πως δεν ελέγχουν πραγματικά, γεγονός που απαιτεί από τη μεριά τους αλλαγή των συνηθειών τους. Φαίνεται πως η εξοικείωση με το μέσο και η ενσωμάτωσή του στην πρακτική της ζωής τους ευνοεί μακροχρόνια την προσαρμογή στο νέο τεχνολογικό περιβάλλον, μειώνοντας αρχικά και εξαλείφοντας σταδιακά τις αρνητικές αντιδράσεις που εμφανίζονται στα άτομα χωρίς γνώσεις γύρω από τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Μελετώντας ορισμένες μόνο από τις πρόσφατες έρευνες των επιστημόνων σχετικά με την επιρροή που μπορεί να ασκεί στην κοινωνικότητα η χρήση του διαδικτύου, δε μπορεί να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα. Ίσως το ίδιο το ερώτημα να πρέπει να τεθεί μέσα στο πλαίσιο του μετασχηματισμού της κοινωνικότητας στην κοινωνία έτσι ώστε χωρίς να υποτιμάται η σημασία του τεχνολογικού μέσου, να ενσωματώνεται στη συνολική εξέλιξη των προτύπων κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Η έννοια των «εικονικών κοινοτήτων» από τη μια πλευρά προσέλκυσε την προσοχή στην εμφάνιση νέων τεχνολογικών μέσων στήριξης της κοινωνικότητας κι από την άλλη, προκάλεσε μια ισχυρή παρανόηση.

Ο όρος «κοινότητα» γράφει ο Μανουέλ Κάστελς⁹, με όλες τις ισχυρές συνδηλώσεις του, συνέχεε διαφορετικές μορφές κοινωνικών σχέσεων και προκάλεσε ιδεολογική συζήτηση μεταξύ των νοσταλγών της καθοριζόμενης χωρικά κοινότητας και των υποστηρικτών των κοινοτήτων επιλογής τις οποίες καθιστά δυνατές το διαδίκτυο. Η διαδικασία αστικοποίησης έχει θεωρηθεί από ορισμένους κοινωνιολόγους στο παρελθόν υπεύθυνη για την εξαφάνιση των μορφών κοινοτικής ζωής με νόημα που υποκαθίστανται από αδύναμους δεσμούς ανάμεσα σε νοικοκυριά διασκορπισμένα στην ανώνυμη μητρόπολη. Άλλοι βεβαίως ταύτιζαν την πόλη με την απελεύθερωση των ανθρώπων από παραδοσιακές μορφές κοινωνικού ελέγχου.

Είναι αμφίβολο αν υπήρξαν απόλυτα πολιτιστικά ομοιογενείς και καθοριζόμενες χωρικά κοινότητες όμως, η καθοριζόμενη χωρικά κοινωνικότητα ήταν πραγματικά σημαντική πηγή στήριξης και κοινωνικής αλληλεπίδρασης στις αγροτικές κοινωνικές και στα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής εποχής αν και αυτή η κοινωνικότητα δε βασιζόταν μόνο στις γειτονίες αλλά και στον τόπο εργασίας.

Αυτή η μορφή της κοινότητας που καθορίζεται με εδαφικά κριτήρια σίγουρα παίζει σήμερα μικρό ρόλο στη διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων για την πλειονότητα του πληθυσμού στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Έρευνες στον τομέα των κοινωνικών επιστημών έχουν δείξει ότι ο λόγος που οι άνθρωποι δε συσχετίζουν συγκεκριμένα νοήματα στις τοπικές κοινωνίες δεν είναι το γεγονός ότι δεν έχουν ρίζες στο χώρο, αλλά στο ότι επιλέγουν να βασίζουν τις σχέσεις τους στα κοινά ενδιαφέροντα που μοιράζονται με τους άλλους.

Είναι όμως γεγονός, ότι οι κοινωνίες δεν εξελίσσονται προς ένα ομοιόμορφο πρότυπο κοινωνικών σχέσεων αλλά αντιθέτως η ιδιαιτερότητα της κοινωνικής εξέλιξης στις κοινωνίες μας είναι η αυξανόμενη ποικιλία των προτύπων κοινωνικότητας¹⁰.

⁹ Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 158.

¹⁰ Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 159.

Η κοινωνική αλληλεπίδραση στην εποχή του διαδικτύου μπορεί να επαναπροσδιοριστεί αν αφαιρεθεί η έμφαση από το πολιτισμικό της περιεχόμενο και τονιστεί ο ρόλος που παίζει στην υποστήριξη των ατόμων και των οικογενειών αποσυνδέοντάς την από την υλική και μόνο υποστήριξη. Μια σημαντική μεταβολή στην κοινωνικότητα είναι ότι πλέον οργανώνεται σε δίκτυα αλληλεπίδρασης. Οι κοινότητες παραδοσιακά βασίζονταν στις κοινές αξίες και στην κοινωνική οργάνωση. Τα δίκτυα συγκροτούνται σύμφωνα με τις επιλογές και τις στρατηγικές κοινωνικών δρώντων φορέων ανεξάρτητα από το αν είναι άτομα, οικογένειες ή κοινωνικές ομάδες. Ο κύριος μετασχηματισμός της κοινωνικότητας συνίσταται στην υποκατάσταση των καθοριζόμενων χωρικά κοινοτήτων από τα δίκτυα ως σημαντικές μορφές κοινωνικότητας. Η εκτεταμένη οικογένεια συρρικνώθηκε σε μέγεθος και νέα μέσα επικοινωνίας επέτρεψαν να διατηρείται στενή επαφή από απόσταση με μικρό αριθμό μελών της οικογένειας. Το πρότυπο της κοινωνικότητας εξελίχθηκε από την πυρηνική οικογένεια στο νοικοκυριό από όπου οικοδομούνται δίκτυα επιλεκτικών δεσμών σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα και τις αξίες του κάθε μέλους του νοικοκυριού.

Στις μέρες μας, η κυρίαρχη τάση στην εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων στις κοινωνίες μας είναι η άνοδος του ατομισμού σε όλες τις εκδηλώσεις του. Ο Μανουέλ Κάστελς¹¹ επισημαίνει ότι μετά τη μετάβαση από την υπεροχή των πρωταρχικών σχέσεων (στις οικογένειες και στις κοινότητες), στις δευτερεύουσες σχέσεις που ενσαρκώνονται στις ενώσεις, το νέο κυρίαρχο πρότυπο μοιάζει να οικοδομείται πάνω σ' αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί τριτεύουσες σχέσεις οι οποίες αναφέρονται σε δίκτυα χωρίς κέντρο.

Η εξατομικευμένη σχέση με την κοινωνία έχει τις ρίζες της αρχικά στην εξατομίκευση της σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, προκλήθηκε στη συνέχεια από την κρίση της πατριαρχίας και την αποσύνθεση της πυρηνικής οικογένειας όπως είχε συγκροτηθεί στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Το νέο αυτό πρότυπο κοινωνικοποίησης στηρίζεται στα νέα πρότυπα αστικοποίησης και στην αποσύνδεση του χώρου από τον καθημερινό τρόπο ζωής.

Η αυξανόμενη απόσταση ανάμεσα στους πολίτες και το κράτος όπως καταγράφεται στις σύγχρονες έρευνες, ευνοεί τους μηχανισμούς εκπροσώπησης και την ατομική απόσυρση από τη δημόσια σφαίρα.

Τα άτομα οικοδομούν τα δίκτυά τους στη βάση των ενδιαφερόντων τους, των αξιών τους, των προτιμήσεων και των σχεδίων τους. Η ευελιξία και η δύναμη επικοινωνίας του διαδικτύου παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση σήμερα. Το υλικό στήριγμα του δικτυωμένου ατομισμού είναι η ανάπτυξη ενός νέου είδους επικοινωνίας που λειτουργεί ως δίαυλος που συνδέει το φυσικό περιβάλλον με τον κυβερνοχώρο.

Ο Μάρσαλ Μακ Λούαν στο βιβλίο του «Media, οι προεκτάσεις του ανθρώπου»¹², γράφει ότι όλα τα μέσα είναι δρώσες μεταφορές λόγω της δύναμής τους να μεταφράζουν την εμπειρία σε καινούργιες φόρμες. Ο προφορικός λόγος ήταν το πρώτο «εργαλείο» με τη βοήθεια του οποίου ο άνθρωπος μπόρεσε να διαχωρίσει τον εαυτό του από το περιβάλλον για να το ενσωματώσει ξανά μετασχηματισμένο. Οι λέξεις είναι πολύπλοκα συστήματα μεταφορών που μεταφράζουν την εμπειρία που έχουμε από το εξωτερικό περιβάλλον και τις αισθήσεις μας και αποτελούν μια τεχνολογία ανάκλησης και σαφήνειας. Αν στη σημερινή ηλεκτρονική εποχή τοποθετήσουμε το σώμα μας εντός του προεκταμένου λόγω των τεχνολογικών μέσων περιβάλλοντος, ενεργοποιούμε μια δυναμική τέτοια ώστε όλες οι προεκτάσεις του

¹¹ Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 161.

¹² Μάρσαλ Μακ Λούαν, «Media, οι προεκτάσεις του ανθρώπου», εκδόσεις Κάλβος, σελ 83.

σώματός μας να αποτελούν πληροφοριακά συστήματα. Ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι η παρόρμηση για συνεχή χρήση των νέων τεχνολογιών είναι ανεξάρτητη από το περιεχόμενο του μέσου, ορίζεται από τη ζήτησή του και αποτελεί απόδειξη ότι η τεχνολογία είναι μέρος του σώματός μας.

Οι πυρήνες εξουσίας διαμορφώνονται σήμερα από την ηλεκτρονική αλληλεξάρτηση μεταξύ των ανθρώπων του πλανήτη. Ο αυτοματισμός δεν αντιπροσωπεύει όπως παλιότερα τη φυσική εργασία αλλά περισσότερο την προγραμματισμένη γνώση. Η εργασία σε ένα μεγάλο βαθμό αντικαθίσταται από την κίνηση της πληροφορίας.

Η εξάπλωση της τεχνολογίας στο σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων δημιουργεί δυνητικούς εικονικούς κόσμους που κατακλύζουν τον κόσμο των αισθήσεων. Ο Heim¹³ χαρακτηρίζει αυτή τη διαδικασία ως μετάβαση από την αισθητηριακή πραγματικότητα στην «εικονική» πραγματικότητα. Μεταβάλλεται λοιπόν σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος αντικρύζει τον κόσμο.

Εξετάζοντας τόσο τον τρόπο οργάνωσης των εικονικών κοινοτήτων όσο και τη γενικότερη δομή του Διαδικτύου προκύπτει το ζήτημα του κατά πόσο καθίσταται εφικτή η εκπλήρωση επιθυμιών του χρήστη που δεν γίνονται δεκτές από τη μη διαμεσολαβημένη κοινωνία στην οποία ζει και αναπτύσσεται. Μια ενδεχόμενη απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσε να εξηγήσει ίσως σε μεγάλο βαθμό για ποιο λόγο το συγκεκριμένο μέσο ασκεί τέτοια γοητεία στους χρήστες του μέσα από συγκεκριμένες υπηρεσίες που τους προσφέρει. Για παράδειγμα, αν πράγματι υπάρχει μια ικανοποίηση, τότε είναι λογικό να επιθυμεί ο χρήστης όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ενασχόληση με το συγκεκριμένο μέσο καθώς λυτρώνεται.

Προκειμένου να εξεταστεί αυτό το ζήτημα, θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από την ερμηνεία των ονείρων καθώς όπως θα φανεί στη συνέχεια η οργάνωση του Κυβερνοχώρου υιοθετεί αρκετά κοινά στοιχεία με την ονειρική διαδικασία. Από τη στιγμή που ο χρήστης συνδεθεί, τοποθετεί τον εαυτό του σε μια διαρκή περιπλάνηση των σημείων στα οποία θα επιλέξει να κάνει μια στάση προκειμένου μέσα σε αυτά να αρχίσει να αναπτύσσει πτυχές της προσωπικότητάς του και του συναισθηματικού του κόσμου, επαναδιαπραγματεύοντας τραύματα, καταπιεσμένα ένστικτα και απωθημένες επιθυμίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας οι έννοιες του χώρου και του χρόνου καταστρατηγούνται¹⁴. Κάθε φορά συναντά μια πληθώρα υπερπροσδιορισμένων όρων που τον οδηγούν σε νέα δεδομένα, τα οποία με τη σειρά τους οδηγούν σε καινούρια. Τις περισσότερες φορές προκύπτουν δεδομένα μέσα από άλλα ενώ φαινομενικά δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους. Είναι σαν να ακολουθείται μια συνειρμική λογική.

Αντίστοιχα στο όνειρο η παραμορφωτική λειτουργία της συμπύκνωσης συγκροτεί ένα περιεχόμενο γεμάτο υπερπροσδιορισμένους όρους οι οποίοι απαιτούν ξεχωριστή ανάλυση. Η ανάλυση του ονείρου πραγματοποιείται με τη βοήθεια συνειρμών. Η συνειρμική λογική δεν παρακάμπτεται αλλά παραμένει καθώς τα δεδομένα δεν αποθηκεύονται στον εγκέφαλο σε συγκεκριμένες διευθύνσεις αλλά η καταγραφή του μηνύματος πραγματοποιείται με σχέσεις πραγμάτων. Γι αυτό όταν γίνεται προσπάθεια ανάκλησης ενός γεγονότος για το οποίο το άτομο δεν μπορεί να αναφερθεί άμεσα, η ανάκληση άλλων γεγονότων φαινομενικά μη σχετικών λειτουργεί διευκολυντικά. Καθώς λοιπόν στο όνειρο συναντώνται πολλά, φαινομενικά, ετερόκλητα και μη σχετικά στοιχεία, η εξήγηση ενός σημείου πραγματοποιείται μέσα από την αναγωγή του σε κάτι άλλο πολύ συγκεκριμένο χωρίς

¹³ Heim, M : "The Metaphysics of virtual reality", New York, Oxford, Oxford university press, 1993.

όμως η έννοια στην οποία αναγάζεται να εξετάζεται. Στο όνειρο το άτομο συλλαμβάνει ταυτόχρονα και όχι γραμμικά μια σειρά πραγμάτων.

Μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα ο χρήστης μπορεί να περιπλανηθεί σε εντελώς διαφορετικούς χώρους και να ασχολείται με εκ διαμέτρου αντίθετες δραστηριότητες. Ουσιαστικά σε κάθε του σύνδεση βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα πολυσύνθετο σύνολο, ένα μείγμα διαφορετικών ιστοριών που η κάθε μια τους όμως παρουσιάζεται να έχει λογική αλληλουχία. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στο όνειρο. Βασικός στόχος της ονειρικής διαδικασίας αποτελεί η συνεχής προσπάθεια για παρουσίαση ενός ενιαίου περιεχομένου παρόλο που το ίδιο το όνειρο καταστρατηγεί τις δύο βασικές έννοιες με τις οποίες ο άνθρωπος οργανώνει την εμπειρία του: το χώρο και το χρόνο.

Σύμφωνα με τον Freud, το όνειρο αποτελεί τη παραμορφωμένη εκπλήρωση μιας απωθημένης επιθυμίας. Όλη η οργάνωση της δομής του στηρίζεται σε μηχανισμούς παραμόρφωσης¹⁵, ως απόρροια της ύπαρξης λογοκρισίας, οι οποίοι επηρεάζουν το περιεχόμενο του με τέτοιο τρόπο ώστε να καθίσταται εφικτή τόσο η παραμορφωμένη εκπλήρωση της επιθυμίας όσο και η διατήρηση του υποκειμένου στην ευεργετική, για την ομαλή λειτουργία του, κατάσταση του ύπνου.

Τόσο στο όνειρο όσο και στο Διαδίκτυο το άτομο είναι ο μοναδικός οργανωτής του παιχνιδιού. Μέσα σε μια εικονική κοινότητα, ο χρήστης μπορεί να εμφανίζεται όποτε ο ίδιος θέλει και όπως θέλει, αποκτώντας έτσι μια άδηλη απόλαυση. Δεν είναι μια τυχαία εμφάνιση αφού εμπεριέχει την ασφάλεια μιας επαναλαμβανόμενης εμφάνισης μέσα από την ιδιωτικότητα του υπολογιστή. Πρόκειται επομένως για μια ασφαλή συνάντηση με τον άλλο, όπου δεν εμπλέκεται ο παράγοντας της φυσικής συνάντησης.

Έτσι ο χρήστης μετατρέπεται σε κάτι διαφορετικό, σε αυτό που πραγματικά επιθυμεί να είναι αλλά δεν εντάσσεται στον κανόνα της εκάστοτε κοινωνίας. Παρουσιάζει τον εαυτό του όπως θα ήταν αν δεν υπήρχαν ένα σωρό συμβάσεις και “πρέπει” τα οποία αναγκάζεται να ακολουθήσει. Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στο όνειρο αυτή η διαδικασία είναι ασυνείδητη ενώ στο Διαδίκτυο είναι συνειδητή.

Για τον Freud πίσω από τις απωθημένες επιθυμίες κρύβονται ανομολόγητα κίνητρα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, δημιουργείται ένα ζήτημα σχετικά με το κατά πόσο η επιθυμία εκπληρώνεται τη στιγμή μάλιστα που το περιεχόμενο του ονείρου παρουσιάζεται παραμορφωμένο και η εκ των υστέρων ανάλυση στηρίζεται σε όσα μέρη του παραμορφωμένου συνόλου έχουν συγκρατηθεί από τη μνήμη του υποκειμένου. Ουσιαστικά, η επιθυμία δεν εκπληρώνεται ποτέ καθώς ακόμα και η ίδια η έννοια τίθεται υπό αμφισβήτηση. Το βασικό ερώτημα έχει να κάνει με το αν υπάρχει το αυθεντικό (π.χ. μαστός, επαναφορά στη μήτρα) ή δεν υπήρξε ποτέ με αποτέλεσμα να υπάρχει μια έλλειψη που μετατοπίζεται με κάθε παραμορφωμένη επιθυμία. Στον ψυχικό κόσμο δεν ισχύει αυτό που υποστηρίζει η διαφήμιση σχετικά με την εκπλήρωση των επιθυμιών αφού το αντικείμενο της επιθυμίας δεν υπάρχει αλλά επενδύεται σε εμπειρικό αντικείμενο που λειτουργεί ως υποκατάστατο. Η διαφήμιση δηλώνει την εκπλήρωση της επιθυμίας όμως η δομή της τελευταίας είναι διαφορετική από τις βιολογικές ανάγκες. Δεν έχει την ίδια δομή με αυτή. Δεν καλύπτεται. Πρόκειται για μια διαρκή έλλειψη η οποία καλύπτεται συνεχώς από υποκατάστατα. Το ίδιο ισχύει και για το Διαδίκτυο. Ακόμα και όταν ο χρήστης αλλάξει τη ταυτότητα του, υπάρχει πάντα το αίσθημα του ανικανοποίητου και μια διαρκής ανάγκη για εύρεση και υιοθέτηση καινούριων ρόλων.

Ο Λακάν¹⁴ αναφέρει ότι η επιθυμία είναι η επιθυμία του άλλου. Το άτομο επιθυμεί την επιθυμία του άλλου και η τελευταία αυξάνεται όταν μεγαλώνει η επιθυμία του άλλου. Αντίστοιχα, ο χρήστης επιθυμεί να γίνει κάποιος άλλος. Δεν έχει να κάνει τόσο με ένα αντικείμενο αλλά με μια άλλη επιθυμία. Η ανθρώπινη ταυτότητα του ορίζεται μέσα από την αλληλεπίδραση με τους άλλους και συγκεκριμένα στη σχέση που αναπτύσσεται με βάση το ερώτημα σχετικά με το τί είναι σε σχέση με τί. Ουσιαστικά, ο εαυτός του αναδύεται μέσα από συνθήκες που δημιουργούνται μεταξύ της σχέσης του Εγώ με το Άλλο καθώς ο εαυτός δεν μπορεί να κατανοήσει την ουσία του παρά μόνο μέσα από την αλληλεπίδραση με τους άλλους. Ο άλλος μέσω της επιθυμίας του θέτει το άτομο υπό ερώτηση. Μόνο μέσω της παρουσίας ή απουσίας της ετερότητας και εκ των υστέρων εμφανίζεται ο εαυτός.

Αυτή η δημιουργία διαφορών και η νοηματοδότηση μέσω της αρνητικής σύγκρισης (τί δεν είναι και όχι τί είναι) χαρακτηρίζει και τη γλώσσα η οποία εγγράφεται στο ψυχικό κόσμο, αποτελώντας το μέσο νοηματοδότησης του ονείρου. Το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν μια γλώσσα καθώς όλα τα σημεία επέχουν θέση σημαινόντων. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι όπως και η γλώσσα δεν αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή που σκοπό έχει την επίτευξη της επικοινωνίας¹⁶. Όπως ακριβώς είναι και το Διαδίκτυο.

Ουσιαστικά το ασυνείδητο δεν υπάρχει. Τη στιγμή που γίνεται προσπάθεια να λεχθεί το τι είναι, αυτό έχει διεισδύσει ήδη μέσα παραμορφώνοντας το περιεχόμενο. Ο ίδιος ο Freud, κατά τη διάρκεια της ανάλυσης ενός ονείρου δεν ανακαλύπτει ψυχικά τραύματα αφού αυτό που λέγεται δεν είναι τίποτε άλλο από μια απλή πρόταση με την οποία πραγματοποιείται μια ερμηνεία.

Ουσιαστικά το σημείο παραπέμπει στη φαντασίωση του σημαινόμενου. Το όνειρο βασίζεται σε ένα συνειρμικό άξονα και όχι συνταγματικό. Ένα δίκτυο σημαινόντων που παραπέμπουν το υποκείμενο σε άλλα σημαίνοντα. Το όνειρο είναι επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων όπου τα στοιχεία του είναι παραμορφωμένες ιδέες. Στην πραγματικότητα, το άτομο δεν ονειρεύεται αυτό που τον ώθησε να ονειρευτεί. Ίσως τελικά το Διαδίκτυο είναι ένα κυνήγι θησαυρού το οποίο παραπέμπει στο μύθο της Χαμένης Ατλαντίδας, τον τόπο της Ουτοπίας που περιγράφει ο Πλάτωνας στους διαλόγους “Τίμαιος” και “Κριτίας”, ενός τόπου γεμάτου από παραδείσια και εξωτικά στοιχεία όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί οτιδήποτε είναι αντίθετο με τους εκάστοτε κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες.

2.β. Το διαδίκτυο και το σώμα

Το διαδίκτυο είναι ασφαλώς μια πολύ σημαντική τεχνολογική καινοτομία που σφράγισε τον περασμένο αιώνα. Εκτός από τις αναγνωρισμένες ανάγκες που εξυπηρετεί στην οικονομία, στην έρευνα και στην επικοινωνία η τεχνολογική φύση του διαδικτύου δίνει τη δυνατότητα στο χρήστη να ξεπεράσει τα όρια του σώματός του. Αρχικά το διαδίκτυο είχε ως βασική λειτουργία την εγκατάσταση επικοινωνίας μεταξύ των επιστημόνων, αλλά τώρα αυτό αποτελεί μόνο μια ακόμα από τις

¹⁴ Το σεμινάριο του Zack Lakan: χι “Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης”, 1964, εκδόσεις Κέδρος

εφαρμογές του. Γενικότερα, το Διαδίκτυο ως σύλληψη είναι γιγαντιαίο και πρωτεϊκό, οπότε δε μπορεί να προσδιοριστεί ποιά ανάγκη εξυπηρετεί συγκεκριμένα.

«Αν η ουσία της τεχνολογίας είναι να κάνει τα πάντα εύκολα, προσιτά και επιδεκτικά βελτίωσης, τότε το Διαδίκτυο είναι η τέλεια τεχνολογική επινόηση. Το αποκορύφωμα της τάσης να κάνουμε τα πάντα όσο πιο ευπροσάρμοστα γίνεται, μας οδήγησε στο να το καταστήσουμε ψηφιακό και να δασυνδέσουμε όσο μεγαλύτερο μέρος της πραγματικότητας μπορούμε»¹⁵

Η αίσθηση της πραγματικότητας όπως την αντιλαμβάνεται κάθε άνθρωπος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο το σώμα λειτουργεί στο υπόβαθρο της αντίληψης. Ο Νίτσε υποστήριζε πως το σπουδαιότερο πράγμα στον άνθρωπο δεν είναι οι διανοητικές του ικανότητες αλλά οι διαισθητικές και συγκινησιακές ικανότητες του σώματός του.

Οι υποστηρικτές του Διαδικτύου συνυπολογίζουν στα θετικά του γνωρίσματα τη δυνατότητα που έχει ο καθένας από μας να υπερβεί τα όρια που θέτει το σώμα μας. Όταν γίνεται λόγος για το σώμα, η έννοια δεν περιλαμβάνει μόνο το φυσικό σώμα αλλά και την εν γένει υπάρξή μας σε ένα ορισμένο πλαίσιο αναφοράς που περιλαμβάνει τα συναισθήματα, την ευάλωτη φύση του ανθρώπου και την περατότητά του.

Οι άπειρες δυνατότητες «παρουσίας» χωρίς το σώμα, όπως η εκ του μακρόθεν επικοινωνία, η εργασία από το σπίτι φαίνεται πως όσο διευκολύνουν το σύγχρονο άνθρωπο, άλλο τόσο τον δυσχεραίνουν. Οι ερευνητές στο Πανεπιστήμιο Κάρνεγκι-Μέλον εξεπλάγησαν όταν βρήκαν ότι, όταν δόθηκε σε ανθρώπους πρόσβαση στον Παγκόσμιο Ιστό, εκείνοι αισθάνονταν απομόνωση και κατάθλιψη. Η έρευνα που δημοσιεύτηκε στους New York Times στις 30 Αυγούστου του 1998 περιλαμβάνει τα ευρήματα του P. Κράουτ, Καθηγητή κοινωνικής ψυχολογίας στο Ίδρυμα Αλληλεπίδρασης Μεταξύ Ανθρώπων και Υπολογιστών του Πανεπιστημίου Κάρνεγκι-Μέλον ο οποίος όπως και η Α. Χάρμον επίσης ερευνήτρια, διαπιστώνουν ότι «δεν ήταν πιθανότερο να χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο όσοι συμμετέχοντες ήταν μοναχικότεροι και ένιωθαν μεγαλύτερη κατάθλιψη στην αρχή της διετούς μελέτης, όπως καθορίστηκαν με βάση ένα τυποποιημένο ερωτηματολόγιο που δόθηκε σε όλα τα υποκείμενα του πειράματος. Η ίδια η χρήση του Διαδικτύου, απ' ότι φάνηκε, προκάλεσε πτώση της ψυχικής ευεξίας». Στη συγκεκριμένη έρευνα, τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι η μεγαλύτερη χρήση του Διαδικτύου συνδέεται με λιγότερη επικοινωνία όσων συμμετείχαν στην έρευνα με τα μέλη της οικογένειας του νοικοκυριού τους, με τη συρρίκνωση του κοινωνικού τους κύκλου και με επιδείνωση της κατάθλιψης και της μοναξιάς.¹⁶

Η αίσθηση της πραγματικότητας του εξωτερικού περιβάλλοντος και η ικανότητα των ανθρώπων να αλληλεπιδρούν με αυτό αποτελεσματικά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο το σώμα λειτουργεί στο υπόβαθρο της αντίληψης. Η ικανότητα του σώματος να αποκωδικοποιεί τα εξωτερικά ερεθίσματα, συγκροτεί την αίσθηση της πραγματικότητας και να αξιολογεί την ύπαρξη ή την απουσία κινδύνου στο περιβάλλον. Σύμφωνα με ένα πλήθος κοινωνικών και πολιτισμικών προσλαμβανουσών το σώμα, επιλέγει ανά πάσα στιγμή μέσα από ένα πλήθος πληροφοριών και τις αξιολογεί, τις μετατρέπει σε επίγνωση και αυξάνει την επιδεξιότητα του ανθρώπου σε ολοένα και περισσότερες καταστάσεις. Το σώμα επίσης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και

¹⁵ Hubert L. Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική, σελ 22.

¹⁶ R. Kraut, M. Patterson, V. Lundmark, S. Kiesler, T. Mukhopadhyay και W. Scherlis, "Internet Paradox: A Social Technology that reduces social involvement and psychological well being?", American Psychologist, 1998, том 53 τεύχος 9, σελ 1017-1031.

καθορίζει σε ένα βαθμό την εμπιστοσύνη και την εγγύτητα που μπορεί να χαρακτηρίσει μια διαπροσωπική σχέση. Το σώμα και οι πολλαπλές του λειτουργίες θεωρείται δεδομένο από την πλειοψηφία των ανθρώπων κι έτσι συχνά αγνοείται. Στον κυβερνοχώρο, είναι εύκολο να νιώσει κάποιος «ασώματος» και ελεύθερος από τους φυσικούς περιορισμούς του σώματος.

Επιπλέον, η χρήση του διαδικτύου είναι εναρμονισμένη με την ύπαρξη σε ένα κόσμο άπειρων επιλογών και δυνατοτήτων, χωρίς καμιά απειλή ή απώλεια και χωρίς καμιά απολύτως δέσμευση. Η Sherrie Turkle¹⁷, περιγράφει την ικανότητα του διαδικτύου να αλλάζει τις κρατούσες λαϊκές αντιλήψεις περί ταυτότητας. Υποστηρίζει ότι στο διαδίκτυο ενθαρρυνόμαστε να σκεφτούμε τον εαυτό μας ως ρευστό, αναδυόμενο, αποκεντρωμένο, πολυσχιδή και διαρκώς εν τω γίνεσθαι». Τα εικονικά «στέκια» (chat rooms), προσφέρουν στον «επισκέπτη» τη δυνατότητα να υποδυθεί πολλά «εγώ», κανένα από τα οποία δεν αναγνωρίζεται ως αυτός που είναι στην πραγματικότητα. Το διαδίκτυο ενθαρρύνει σύμφωνα με την Sherrie Turkle, κάθε είδους πειραματισμό αφού ό,τι κι αν κάνει κάποιος σε αυτό, δεν έχει συνέπειες.

3. Η Εφηβεία στο σημερινό κοινωνικό πλαίσιο

Από τη δεκαετία του 1950 ως σήμερα, ο αγροτικοεμπορικός παραδοσιακός τρόπος κοινωνικής οργάνωσης άρχισε σταδιακά να δίνει τη θέση του στο βιομηχανικό σύγχρονο τρόπο. Η πορεία προς το μεταβιομηχανικό τρόπο οργάνωσης χαρακτηρίστηκε τόσο από επιτυχίες όσο και από αποτυχίες και παλινδρομήσεις. Τη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα ως μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, υπόκειται σε συγκεκριμένα και κοινά με τα άλλα κράτη – μέλη κριτήρια που καθορίζουν την οικονομική και κοινωνική της λειτουργικότητα. Ο κοινός προσανατολισμός των ευρωπαϊκών κρατών αποτελεί μέτρο επιτυχίας ή υστέρησης για κάθε χώρα ξεχωριστά αλλά και για την κοινότητα ως σύνολο.

Ο εκσυγχρονισμός, το πέρασμα δηλαδή από την «παραδοσιακή» κοινωνία στη σύγχρονη «βιομηχανική» κοινωνία, συνεπάγεται μια σημαντική πολιτιστική μεταβολή, καθώς οι παραδοσιακές κοινωνίες διατυπώνουν διαφορετικά προβλήματα και δίνουν παρόμοιες λύσεις, ενώ οι σύγχρονες διατυπώνουν παρόμοια προβλήματα και δίνουν διαφορετικές λύσεις¹⁸. Σε ένα ευμετάβλητο και διεθνοποιημένο περιβάλλον, η ελληνική κοινωνία καλείται να δώσει λύσεις σε νέα ζητήματα και προκλήσεις που ανακύπτουν.

Ο ευρωπαϊκός χώρος, γνωρίζει πολλές και σύνθετες μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της ατομικής και συλλογικής ζωής καθώς ο νέος αιώνας προσιώνίζει ανατροπές στις γνώριμες δομές και πρακτικές των κοινωνιών. Σε ότι αφορά τα νεαρά άτομα που βιώνουν «καταστάσεις εφηβείας»¹⁹ τίθενται μια σειρά ερωτημάτων που σχετίζονται με τα κοινωνικά και πολιτιστικά πρότυπα που θα επηρεάσουν την εξέλιξη και την ανάπτυξη αυτής της ομάδας του πληθυσμού και τις προκλήσεις που θα

¹⁷ Turkle S, "Life on the screen: Identity in the Age of the Internet", Simon and Schuster, New York, 1995, p263-4.

¹⁸ Touraine A, "La production de la societe" Seuil, Paris, 1976.

¹⁹ Keen M, : "The birth of childhood", the New York Review of books.τ. Xxxviii, I I. June 1991, p 42-45.

χρειαστεί να αντιμετωπίσουν στην πορεία της διεκδίκησης της κοινωνικής και πολιτιστικής τους υπόστασης.

Οι σύγχρονες κοινωνίες, ήδη περιγράφονται ως βιοκοινωνίες, εξαιτίας της κυριαρχίας της βιοτεχνολογίας και ως κοινωνίες της πληροφορίας, λόγω της σημασίας της πληροφόρησης. Τα δυναμικά στοιχεία για τις κοινωνικές ανακατατάξεις θα είναι: η παραγωγή επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης, η ολοκλήρωση των διεργασιών που οδηγούν στις καινοτομίες και η σύλληψη και εφαρμογή των νέων τεχνολογιών²⁰.

Η γενίκευση της χρήσης των υπολογιστών, ενισχύει τη δυνατότητα μεταφοράς και διάδοσης της εικόνας και της πληροφορίας, δημιουργώντας για τα νεαρά άτομα, μια πρωτόγνωρη και θαυμαστή ατμόσφαιρα. Παράλληλα, σε ένα κόσμο πολύπλοκο, σύνθετο και τεχνοποιημένο, η διαφορά κλίμακας ανάμεσα στο «άτομο» και το «σύστημα», θα αυξάνεται διαρκώς²¹.

Για παράδειγμα, στο βαθμό που θα υπάρξουν νέες τυπολογίες οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών (εργασία από το σπίτι, εκπαίδευση μέσω διαδικτύου), οι πεποιθήσεις για τις ανθρώπινες σχέσεις θα διαφοροποιηθούν, με τον ίδιο τρόπο που θα διαφοροποιηθούν και οι οικονομικές δραστηριότητες και η οργάνωση της οικογένειας. Φαίνεται πως, θα αναδυθούν οικογενειακοί χώροι όπου για παράδειγμα²²:

το οικογενειακό κύτταρο, θα λειτουργεί ως μέσο προστασίας από εξωτερικές-εχθρικές δυνάμεις, θα είναι ο χώρος αυτονομίας όπου κάθε μέλος θα αναζητεί την πραγμάτωση των ενδιαφερόντων με ταυτόχρονη άσκηση των ευθυνών του και θα βιώνεται ως ιδανικό πεδίο για τη μεταβίβαση κανόνων και αναφορών. Οι δεσπόζουσες αξίες θα είναι είτε η αλληλεγγύη και η ισότητα ή η συνέχεια και η φρόνηση ανάλογα με το είδος του οικογενειακού χώρου που επιλεγεί. Οι έφηβοι λοιπόν, στην προσπάθειά τους για προσωπική αυτονομία και κοινωνική προσαρμογή θα αντιμετωπίσουν ένα διαφοροποιημένο περιβάλλον, οπότε θα προκύψουν και διαφορετικού τύπου διεργασίες εισόδου και εξόδου στις «καταστάσεις εφηβείας».

Στους τομείς επιλογής, αναζήτησης και εύρεσης εργασίας, οι έφηβοι, θα πρέπει να συνυπολογίσουν τις μεταβολές στο σύστημα παραγωγής, τις αναβαθμίσεις και τις υποβαθμίσεις σε κάθε πεδίο δεξιοτήτας, γνώσης και επαγγέλματος προκειμένου να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Ως εκ τούτου, ο επαγγελματικός προσανατολισμός και η εξασφάλιση της εργασίας ίσως απασχολήσουν περισσότερο το φάσμα των ενδιαφερόντων του εφήβου από ότι η αναζήτηση ιδεολογικών αναφορών (πολιτικών ή θρησκευτικών).

Σε ότι αφορά τις διαπροσωπικές τους σχέσεις, για όσο διαρκεί το πέρασμα από τη λανθάνουσα σεξουαλικότητα στην ενεργό αφύπνιση, οι νέοι πειραματίζονται στην προσπάθεια να ανακαλύψουν τη «σεξουαλική ταυτότητά» τους στο πλαίσιο των κυρίαρχων πολιτιστικών γνωμόνων. Σήμερα οι νέοι καλούνται να εξερευνήσουν τον εαυτό και τις προτιμήσεις τους υπό το καθεστώς της ύπαρξης και της εξάπλωσης των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων και ιδιαιτέρως του AIDS.

Στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία, οι έφηβοι έχουν ένα ενεργό ρόλο ως καταναλωτές, τόσο σε ότι αφορά την οικογενειακή κατανάλωση όσο και σε ιδιαίτερα τμήματα της αγοράς, όπως η αγορά των νέων τεχνολογιών, των παιχνιδομηχανών, των ηλεκτρονικών μηχανών και της μόδας. Η διαφήμιση μέσω των μηχανισμών της

²⁰ Petrella R., : "Mondialization de l' economie et contrat social", Le Monde Diplomatique, Janvier 6, 1991.

²¹ Αγραφιώτης Δ. «Κοινωνικοπολιτιστικές ανακατατάξεις και μετατοπίσεις» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», εκδ. Καστανιώτη, 1998. σελ 24.

²² Mermet G., : "Francoscopie : les français", Paris, Larousse. 1989.

προσφέρει εναύσματα για αναπαραστάσεις και φαντασιώσεις στους εφήβους οι οποίοι με τη σειρά τους, πρώτα γίνονται καταναλωτές και ύστερα ενήλικοι ή πολίτες.

Γενικότερα, η νεωτερικότητα σε κάποιες από τις εκδοχές της προτείνει τη μέγιστη εξατομίκευση για την κοινωνία των πολιτών, συνεπώς, η ανθρώπινη ύπαρξη διεκδικεί την όσο το δυνατόν πληρέστερη αναγνώριση της ιδιοτυπίας της σε βάρος ίσως της ανάπτυξης και διατήρησης των κοινωνικών δεσμών. Σε αυτό το περιβάλλον ο έφηβος θα κληθεί να προσαρμοστεί σε ένα ρευστό κόσμο όπου θα αναγκαστεί να επαναδιαπραγματευτεί όρους όπως όρια, πρότυπα και θεσμοί.

Η βιολογική αναταραχή της εφηβίας και οι απαιτήσεις για αυτονόμηση είναι συστατικά της ναρκισσιστικής κρίσης που βιώνεται σε αυτή τη μεταβατική φάση της εξέλιξης του ατόμου. Η αποσταθεροποίηση που νιώθει ο έφηβος οφείλεται στην αίσθηση της απώλειας του Εγώ. Ταυτόχρονα, ο έφηβος αναγκάζεται να εγκαταλείψει την αυταπάτη που συνόδευε τις εξιδανικευμένες εικόνες της παιδικής ηλικίας και στη θέση της, αφού περάσει από μια διαδικασία πένθους να αποδεχτεί την πραγματικότητα²³. Καθώς μετασχηματίζεται το υπereγώ, η συμμετοχή σε ομαδικές δραστηριότητες είναι ιδιαίτερα ευεργετική και για τα δυο φύλα, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζονται, καθώς η ευθύνη διαμοιράζεται, το άγχος μειώνεται την ίδια στιγμή που ενθαρρύνεται η συναισθηματική διαφοροποίηση²⁴. Επιπλέον καθώς ο έφηβος υποστηρίζεται από την ομάδα, λαμβάνει υποστήριξη στο σχηματισμό της ταυτότητας, διεργασία που επιτελείται μέσα από μια σειρά ταυτίσεις και οδηγεί στη σύνθεση διαφορετικών πλευρών της προσωπικότητας έτσι ώστε να αποκτηθεί προοδευτικά επίγνωση των δυνάμεων και των αδυναμιών ως προς τη θέση στον κοινωνικό χώρο²⁵.

Η υιοθέτηση ενός σταθερού συστήματος αξιών βοηθούν τον έφηβο να αντιμετωπίσει την πολυπλοκότητα του κοινωνικού χώρου όμως, η όποια διασάλευση αυτού του συστήματος διαταράσσει και απειλεί τον ψυχισμό του εφήβου. Επιπλέον, ο ασπασμός μιας ιδεολογίας με όσο το δυνατόν λιγότερες εσωτερικές αντιφάσεις συνεπικουρεί στον προσανατολισμό του εφήβου.

Η Δραγώνα²⁶ υποστηρίζει ότι σε πιο παραδοσιακές κοινωνίες με βραδείς εξελικτικούς ρυθμούς, όπου η ομάδα ήταν λειτουργική, το ιδεολογικό και αξιολογικό σύστημα σαφές, οι ρόλοι σε κάθε ηλικιακή ομάδα προδιαγεγραμμένοι, από συλλογικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές διεργασίες, οι επιλογές ήταν μικρές και οι οριοθετήσεις ευκολότερες.

Στη σημερινή εποχή, καθώς οι κοινωνικοί παράγοντες περιπλέκονται, οι ρυθμοί των αλλαγών επιταχύνονται και η τεχνολογία αναπτύσσεται ραγδαία η ιδεολογία γίνεται πιο ρευστή και οι αξίες αλλάζουν γρηγορότερα από την κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, προτείνεται (Δραγώνα Θάλεια, 1998), να μην αναζητούμε λύσεις για τους εφήβους που μπορούσαν να εφαρμοστούν σε προηγούμενα στάδια της οικογενειακής ζωής και σε περασμένους κοινωνικοπολιτισμικούς χρόνους, αλλά να ανοίξουμε προοπτικές για τον έφηβο να επεξεργάζεται τις καινούργιες προοπτικές, να αναγνωρίζει τις πολλαπλές εναλλακτικές λύσεις που του δίνονται κι έτσι να επιλέξει αυτές που θα εκφράζουν τις προσωπικές του αξίες και θα προάγουν τους

²³ Μανωλόπουλος Σ.: «Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου» στο Γ.Τσιάντης, Μανωλόπουλος Σ.(επιμ) Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής τ. Ι, Α' σελ.43-73, Καστανιώτης, Αθήνα.

²⁴ Δραγώνα Θ, : «Η εφηβεία στον πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998.

²⁵ Kroger, J. "Identity in adolescence : a balance between self and other" ,Routledge, London 1989

²⁶ Δραγώνα Θ, : «Η εφηβεία στον πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998

προσωπικούς του στόχους έτσι ώστε να διευκολύνεται η αυτονόμησή τους και να προωθούνται συνεργατικές διεργασίες που θα βοηθήσουν να αναδυθεί η θέση της ομάδας.

3.α. Η ανάπτυξη της ταυτότητας στην εφηβεία

Η ταυτότητα είναι μια λειτουργική έννοια που αναφέρεται στις ψυχικές δυνάμεις που κρατούν την προσωπικότητα του ατόμου ενωμένη και συγκροτημένη σε κάθε δεδομένη στιγμή και μακροπρόθεσμα. Η Edith Jacobson²⁷ ορίζει τη λειτουργία της ταυτότητας ως μια διαδικασία που ενισχύει την ικανότητα να διατηρείται η όλη ψυχική οργάνωση παρ' όλη την αυξανόμενη δομικοποίηση, διαφοροποίηση και πολυπλοκότητα, ως μια υψηλά εξατομικευμένη ολότητα με συνοχή, η οποία έχει κατεύθυνση και συνέχεια σε κάθε φάση της ανθρώπινης ανάπτυξης, τονίζοντας ότι η κανονική διαμόρφωση της ταυτότητας αναμφισβήτητα εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα των συνθετικών και οργανωτικών λειτουργιών του Εγώ. Οι ταυτίσεις αποτελούν τα θεμέλια της ταυτότητας, η οποία δημιουργείται κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας μέσα από αυτές. Οι συνήθειες, οι νοοτροπίες, οι εκφράσεις και οι αξιολογήσεις δεν είναι απλώς μιμήσεις ανθρώπων που στην πραγματικότητα ή στη φαντασίωση είναι κατά κάποιο τρόπο σημαντικοί, αλλά εσωτερικεύονται και ενώνονται με ήδη υπάρχοντα μέρη της προσωπικότητας²⁸.

Όμως, η ταυτότητα δεν είναι το άθροισμα των ταυτίσεων μόνο, αλλά εξασφαλίζει την ακεραιότητα και τη λειτουργικότητα των εσωτερικών συστημάτων ασφαλείας του ατόμου και το διαφοροποιεί από όλα τα υπόλοιπα. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η μήτρα της διαμόρφωσης της ταυτότητας είναι η σχέση μητέρας – παιδιού. Η ταυτότητα διαμορφώνεται ή διευκολύνεται κατά τη διάρκεια των διαδικασιών του συμβολισμού, των λεκτικών εκφράσεων, της αυξανόμενης κινητικότητας και των επεκτεινόμενων προοπτικών, των επιδέξιων χειρισμών ακόμα και της επιθετικότητας η οποία βοηθά το παιδί να ανακαλύψει πού είναι τα όρια των εξερευνήσεών του στον εξωτερικό κόσμο²⁹. Καθώς το παιδί αποκτά κοινωνικές δεξιότητες, αντιλαμβάνεται τις ικανότητες και τα δικαιώματά του και μαθαίνει να αναγνωρίζει και να σέβεται τις ικανότητες και τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων. Έτσι πολλές φορές, η ισορροπία μεταξύ αυτών που θέλουμε να κάνουμε και της αποδοχής των δικαιωμάτων των άλλων ανθρώπων αποτελεί ένδειξη για το αν και κατά πόσο ήταν επιτυχής ο χειρισμός της ανάπτυξης της ταυτότητας.

Η διαδικασία ανάπτυξης της ταυτότητας είναι μια μακροχρόνια διαδικασία, η οποία ενδέχεται να σταματήσει προσωρινά ή και μόνιμα κατά τη διάρκεια της εφηβείας. Αν ο έφηβος αγωνιστεί να σχηματίσει ένα χώρο όπου τα δικαιώματά του και η ατομικότητά του μπορούν να διασφαλιστούν ή αν υποχωρήσει μπροστά στις δυσκολίες και παραδοθεί στο άγχος που προκαλούν οι αλλαγές σε όλους τους τομείς της ζωής του η διαδικασία ανάπτυξης της ταυτότητας μπορεί να τερματιστεί πρόωρα ή προσωρινά, πάντως πριν επιτευχθεί ένας ικανοποιητικός στόχος.

²⁷ Jacobson E, : “The self and the object world”, New York International Universities Press, 1964, p 27.

²⁸ Jensen Reimer : «Η ανάπτυξη της ταυτότητας κατά την εφηβεία», στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998,σελ40.

²⁹ Jensen Reimer : «Η ανάπτυξη της ταυτότητας κατά την εφηβεία», στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998,σελ 41.

Επιπλέον η διαδικασία συγκρότησης και ανάπτυξης της ταυτότητας μπορεί να καταλήξει σε διάχυση της ταυτότητας, καθώς τα παλιά πρότυπα αποδομώνται και βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο. Κατά τη διάρκεια της εφηβικής περιόδου, οι πρώιμες ταυτίσεις, οι κοινωνικές σχέσεις, οι αξιολογήσεις του εαυτού σε σχέση με την κατασκευή του σώματος, σε σχέση με τη νοημοσύνη και την ανθρώπινη αξία γενικά τίθενται υπό αμφισβήτηση. Οι ψευδείς αντιλήψεις του εαυτού αντικαθίστανται από νέες οι οποίες κάποιες φορές απέχουν ακόμα περισσότερο από την πραγματικότητα.

Η αποταυτοποίηση που ενεργεί στις πρώιμες φάσεις της ανάπτυξης της προσωπικότητας, βοηθά το παιδί να ξεπεράσει τη συμβιωτική σχέση με τη μητέρα του και να αναπτύξει την ταυτότητα του φύλου του. Έτσι, αν το παιδί είναι αγόρι, αλλάζει την πρωτογενή μορφή ταύτισης με τον πατέρα, ενώ το κορίτσι τη διατηρεί. Την ίδια περίοδο, συμβαίνει η αντίστροφη διαδικασία της αλλαγής των αντικειμένων αγάπης. Το αγόρι παραμένει με το πρωτογενές αντικείμενο αγάπης, τη μητέρα, ενώ το κορίτσι πρέπει να αλλάξει από τη μητέρα στον πατέρα.

Οι διαδικασίες αποταυτοποίησης στην εφηβεία έχουν ιδιαίτερη σημασία καθώς ανοίγουν το δρόμο για την κατάργηση της βρεφικής συμπεριφοράς, τη λύση των καθηλώσεων και την ανάπτυξη στάσεων κι ενορμήσεων που δίνουν τη δυνατότητα για νέες ταυτίσεις και τη σταδιακή διαμόρφωση του Εγώ, του εαυτού και της κοινωνικής ταυτότητας. Η εφηβική αναταραχή είναι το ενδιάμεσο στάδιο που συνδέει την παιδική ηλικία με την ενήλικη ζωή. Η εφηβική διαδικασία χωρίζεται σε τρεις φάσεις³⁰. Η πρώτη εφηβεία χαρακτηρίζεται από τη δυσκολία του εφήβου να προσαρμοστεί στις αλλαγές που του συμβαίνουν και από την προσπάθειά του να ελέγξει την έλλειψη ικανοποίησης που γεννούν μέσα του οι καινούργιες του ανάγκες. Η μέση εφηβεία, χαρακτηρίζεται από την τάση του εφήβου για απομόνωση ώστε να εξελιχθεί με το δικό του πρωτότυπο τρόπο και την άρνηση για βοήθεια από τους οικείους του. Η αναμέτρηση μεταξύ γονέων και εφήβων θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό το αν θα διαταραχθούν οι σχέσεις μεταξύ τους λόγω επιθετικών συμπεριφορών ή λόγω της τάσης φυγής των εφήβων. Ο έφηβος μεταβαίνει από την παθητική εξάρτηση στην ενεργητική ικανότητα. Καθώς αισθάνεται ολοένα και περισσότερο επαρκής και ικανός, η επιθετική του παρόρμηση γίνεται κυρίαρχη και επεκτατική κι εκφράζεται όχι μόνο μέσα από τις φαντασιώσεις και το ενεργητικό παιχνίδι αλλά και μέσα από τον ανταγωνισμό, τη σύγκρουση, την εκδραμάτιση ή τις βίαιες πράξεις.

Η βίαιη συμπεριφορά παρ' όλο που δεν χαρακτηρίζει μόνο την εφηβεία, συνδέεται συχνά με το φόβο της παθητικότητας ή με τη σύγκρουση ανάμεσα σε εσωτερικές ματαιώσεις και πιέσεις του περιβάλλοντος που ενδέχεται να οδηγήσουν σε αντικοινωνική και εγκληματική συμπεριφορά. Η επιθετικότητα μπορεί να εκδηλωθεί με το χλευασμό, την αλαζονεία, το πείσμα την εχθρική συμπεριφορά και τη λεκτική κακοποίηση.

Η όψιμη ή προχωρημένη εφηβεία, σημαδεύεται από μια έντονα ανταγωνιστική συμπεριφορά προς τους γονείς. Ο έφηβος κρίνει τις παραδόσεις και τις αντιλήψεις των γονέων ως παρωχημένες κι έτσι, δε μπορεί να εκφράσει τις δικές του αλήθειες με σύμφωνο προς τους γονείς του τρόπο. Οι γονείς αισθάνονται σύγχυση από την απορριπτική συμπεριφορά των παιδιών τους και είτε αντιδρούν με λογική και ανεκτικότητα, είτε με αδιαφορία, ή με τιμωρία, είτε με όλους τους παραπάνω τρόπους με αποτέλεσμα να συγχέονται οι ρόλοι και τα συναισθήματα τόσο των γονέων όσο και των εφήβων.

³⁰ Miller D: "The age between" Cornmarket/Hutchinson, London, 1974

Ο Freud στο «Τρία δοκίμια πάνω στη σεξουαλικότητα» το 1905 περιέγραψε την ήβη ως τη στιγμή των αλλαγών που επιφέρουν στην παιδική σεξουαλική ζωή, την τελειωτική της μορφή. Η αναζήτηση νέων σεξουαλικών αντικειμένων εκτός της οικογένειας και η δημιουργία νέων σεξουαλικών σκοπών διαφορετικών για τα αγόρια από ότι για τα κορίτσια, χαρακτηρίζουν αυτή ακριβώς τη μεταλλαγή ανάμεσα στην πολυμορφία της παιδικής σεξουαλικότητας και στη γεννητική σεξουαλικότητα των ενηλίκων. Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, οι δομές περνάνε κρίση ώστε να αναδιαμορφωθούν και να προκύψει η ταυτότητα του εφήβου.

Σύμφωνα με τον Erikson³¹, πολλές πλευρές της ανάπτυξης του Εγώ μπορούν να εκφραστούν με τους όρους της εξέλιξης της αίσθησης της ταυτότητας. Συνεπώς, μια κρίση ταυτότητας μικρής ή μεγάλης σοβαρότητας χαρακτηρίζει το στάδιο της όψιμης εφηβείας και της πρώτης ωριμότητας. Όσο διαρκεί αυτό το στάδιο, το άτομο, οφείλει να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά του κυρίως σε σχέση με τους γονείς από τους οποίους απομακρύνεται καθώς μεγαλώνει και σε σχέση με την κοινωνία στην οποία εισέρχεται καθώς μεγαλώνει.

Σύμφωνα με το Winnicott³² ο έφηβος που φεύγει από το σπίτι του εξακολουθεί να νιώθει την ανάγκη να ανήκει σε ένα σπίτι και μια οικογένεια απλώς εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κύκλο χωρίς να αποκόπτεται από τον παλιό αφού χρειάζεται να νιώθει ότι πάντα μπορεί να επιστρέψει στην οικογένεια. Όταν η οικογενειακή αλληλεπίδραση γίνεται στερεότυπη και επαναληπτική αποδίδοντας και διατηρώντας ρόλους που επιτρέπουν μια κάποια σταθερότητα, μπορεί να οδηγήσουν στην ανικανότητα προσαρμογής σε καινούργιες καταστάσεις και στην αδυναμία αποδοχής των αλλαγών χωρίς αντιστάσεις. Ίσως κάποιες φορές, η οικογένεια αντιλαμβάνεται την αλλαγή του εφήβου ως κίνδυνο που απειλεί την κατάρριψη διαφόρων ταμπού και προκαλεί από τα πιο αρχαϊκά ως τα πιο επώδυνα απαγορευμένα συναισθήματα της οικογένειας και ιδιαίτερα των γονέων. Επιπλέον, όταν οι οικογενειακές ιστορίες, οι αξίες και οι γνώμες που καθορίζουν την οικογενειακή παράδοση θεσμοποιούνται, ο έφηβος αντιλαμβάνεται όλα αυτά, τα βιώνει ως παρέμβαση στην ελευθερία του και όχι ως διαφύλαξη των συμφερόντων του.

Η ανάγκη του εφήβου να βρει τη δική του ταυτότητα, συνδέεται με την αναγκαιότητα να σπάσει τις δομές και τις συμπεριφορές του περιβάλλοντος που διατηρούν το μύθο, την απώθηση και την αποσύνδεση³³. Ούτε το αγόρι ούτε το κορίτσι ξέρουν ακόμα αν θα γίνουν ομοφυλόφιλοι, ετεροφυλόφιλοι ή απλώς ναρκισσιστές. Σε αρκετές περιπτώσεις έχουμε μια μακρόχρονη περίοδο που ο έφηβος δε γνωρίζει με σιγουριά αν θα αναδυθεί ή όχι η σεξουαλική του ενόρμηση.

Ο προεφηβικός αυτοερωτισμός έχει ως στόχο την εκπλήρωση της επιθυμίας, λειτουργεί ως φυγή από την μη ικανοποιητική πραγματικότητα και γι' αυτό ο προέφηβος καταφεύγει σε φαντασιώσεις ικανοποίησης. Όταν ο έφηβος αποκτά την ικανότητα να φτάνει σε πλήρη οργασμό αισθάνεται περήφανος και βέβαιος αλλά και ένοχος κυρίως λόγω φαντασιώσεων που ίσως εμπερικλείουν παιδικά, οιδιπόδεια περιεχόμενα.

³¹ Gosling R: " Adolescence :The crises of adjustment", G.Allen & Unwin Ltd,1974

³² Winnicott D,W : "Adolescence. The family and individual development", Tavistock publications, London 1961.

³³ Γιαννακούλας Ανδρέας : «Οι εξισορροπιστικές κρίσεις στην εφηβεία, από την εφηβεία, μέσα από τον έρωτα, στο γάμο» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998,σελ 55.

Η κοινωνία και η οικογένεια κατά συνέπεια έχει την τάση να «προστατέψει» τη νεότητα με αποτέλεσμα κάποιες φορές να εισβάλλει στον προσωπικό χώρο του εφήβου αποστερώνοντας του ίσως τη δυνατότητα της προσωπικής του δημιουργίας, κοινωνικής ενσωμάτωσης και προσφοράς. Ένα πρόσφατο τέτοιο παράδειγμα ήταν η προσπάθεια προσέγγισης και εξήγησης των εμο από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και η ταυτόχρονη κατηγοριοποίηση των νέων σε ομάδες όπως trendy, κάγκουρες και άλλες ομάδες. Με αυτό τον τρόπο κάποιοι νέοι «εκβιάζονται» να αποδεχτούν μια συγκεκριμένη κοινωνικότητα μέσω της ταύτισης με τους κυρίαρχους ήρωες της κουλτούρας ή του πλήθους με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η εύρεση της ταυτότητάς του. Υπό αυτές τις συνθήκες ίσως ο έφηβος να αντιδράσει και να καταφύγει σε συναθροίσεις συνομηλίκων του, όπου υιοθετείται η ταύτιση των προτιμήσεων³⁴.

Στη διαδικασία της εφηβείας οι μηχανισμοί της ταύτισης και της προβολής είναι αναγκαίοι, καθώς ο έφηβος αισθάνεται πως είναι πιο εύκολο να προστατευτεί από κινδύνους που τους αντιλαμβάνεται ως εξωτερικούς παρά ως εσωτερικούς. Έτσι υπάρχει η τάση στον έφηβο να προβάλλει την εσωτερική πηγή του κινδύνου ή της ανησυχίας στον εξωτερικό κόσμο με στόχο να απομακρυνθεί η αμφιθυμία, η ψυχική οδύνη και οι διαφόρων ειδών φαντασιώσεις.

Ο Γιαννακούλας³⁵ υποστηρίζει ότι όταν ο έφηβος μοιράζεται τις διεγέρσεις του με κάποιον άλλο, βγαίνει από την κατατονική ακινησία που προκύπτει από τις άμυνες του υπερεγώ οι οποίες κινητοποιούνται με αφύσικο τρόπο για να αντιμετωπίσουν τις αναταραχές που πηγάζουν από το εκείνο. Άλλωστε η εξωτερίκευση επιτρέπει ένα σύστημα ελεγχόμενων σχέσεων με ορισμένες πλευρές του εαυτού απομακρυσμένες μεν από αυτόν αλλά όχι αποχωρισμένες. Έτσι ο έφηβος αναζητά την ομάδα για να προσαρμοστεί στην ομοιομορφία της και να συμμετέχει φαντασιακά στη δράση της.

Ο έφηβος στην προσπάθειά του να απομακρυνθεί από τους οικογενειακούς δεσμούς, αποσύρει το ενδιαφέρον από τους γονείς του και για να καλύψει το κενό που αφήνει αυτή η απώλεια, επενδύει στους φίλους του, καθιστώντας τις φιλικές του σχέσεις εξαιρετικά σημαντικές για αυτόν. Η παρέα, κατευνάζει το άγχος του εφήβου, τονώνει την αυτοεκτίμησή του, θέτει νέα πρότυπα συμπεριφοράς και λειτουργεί ως βοηθητικό Εγώ. Ο έφηβος συμπεριφέρεται αντιδραστικά προς τους γονείς, αλλά συμμορφώνεται με τις επικρατούσες στάσεις και αντιλήψεις των συνομηλίκων.

Μέσα στο υποστηρικτικό πλαίσιο της παρέας, ο έφηβος βρίσκει το έδφος και την ελευθερία να αναθεωρήσει, να ανοιχτεί να τολμήσει και να δοκιμάσει τις καινούργιες του δεξιότητες. Οι στενές ομόφυλες σχέσεις που αναπτύσσονται στα πρώτα στάδια της εφηβείας είναι απαραίτητες για τη σταθεροποίηση μιας προσωρινής ταυτότητας, όμως αν παραταθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα, μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως άρνηση των βιοψυχοκοινωνικών αλλαγών, μέσω της αποφυγής του άλλου φύλου.

Οι φιλίες γενικότερα, βοηθούν τους έφηβους γιατί τους προσφέρουν συντροφικότητα, τους επιτρέπουν να βιώνουν εμπειρίες και συναισθήματα και αποτελούν το μέσο για να δοκιμάσουν τις αυτοεικόνες τους και τις προσωπικές τους

³⁴ Γιαννακούλας Ανδρέας : «Οι εξισορροπιστικές κρίσεις στην εφηβεία, από την εφηβεία, μέσα από τον έρωτα, στο γάμο» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998,σελ 57.

³⁵ Γιαννακούλας Ανδρέας : «Οι εξισορροπιστικές κρίσεις στην εφηβεία, από την εφηβεία, μέσα από τον έρωτα, στο γάμο» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998

φαντασιώσεις. Οι παρέες μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ευνοούν την κατανόηση της σεξουαλικής ανάπτυξης και βοηθούν στην κατάκτηση της γνώσης που μπορεί να προκύψει μέσω του σεξουαλικού πειραματισμού. Η ανάγκη για τη δημιουργία στενών σχέσεων προκαλεί συναισθηματικές δεσμεύσεις που συχνά συνοδεύονται και από συναισθήματα ζήλιας, προδοσίας και άγχος αποχωρισμού στην περίπτωση που ένα άτομο ή μια ομάδα εγκαταλειφθεί για χάρη μιας άλλης.

3.β. Γνωστική ανάπτυξη του εφήβου

Σύμφωνα με τον Piaget το αναπτυσσόμενο άτομο εισέρχεται στο τελευταίο στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης στα έντεκα χρόνια. Αυτό το στάδιο το ονόμασε στάδιο των τυπικών λογικών πράξεων, που συμπίπτει με το πέρας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την αρχή της ήβης και σηματοδοτεί μια σειρά ευρύτατων γνωστικών αλλαγών.

Με την απόκτηση της τυπικής σκέψης, ο έφηβος καθίσταται ικανός να σκέφτεται την πραγματικότητα, τις ποικίλες ιδιότητες των πραγμάτων που μπορούν να παρατηρηθούν αλλά και τις γενικές αρχές που διέπουν την πραγματικότητα. Το συμβολικό, το υποθετικό, το φανταστικό και το πιθανό γίνονται αντικείμενα ση σκέψη του εφήβου. Η κυρίαρχη σκέψη του εφήβου στην πραγματικότητα βασίζεται σε μια σειρά από εναλλακτικές προοπτικές και ερμηνείες. Το γνωστικό αυτό επίτευγμα του εφήβου, τον ωθεί να βιώνει αντιφάσεις και συγκρούσεις στην κοινωνία, κυρίως λόγω της κριτικής στάσης που έχει ο έφηβος απέναντι στα κοινωνικά ζητήματα και του ιδεαλισμού που τον χαρακτηρίζει.

Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, αναδιοργανώνεται η ικανότητα λύσης προβλημάτων η οποία μέχρι εκείνη την ηλικία στηρίζεται στη στρατηγική λογικής και σφάλματος. Στην εφηβεία, οι υποθέσεις για τα ζητούμενα του προβλήματος, ο έλεγχός τους και η κατάρτιση του πλάνου αντιμετώπισης συγκροτούνται εκ των προτέρων και έτσι όλες οι δυνατές περιπτώσεις εξαντλούνται συστηματικά.

Από τη μέση εφηβεία και ύστερα, η ικανότητα συναγωγής συμπερασμάτων συνδέεται τόσο με παραγωγικές όσο και με επαγωγικές διαδικασίες διαλογισμού. Μια από τις σημαντικότερες γνωστικές αλλαγές που παρατηρούνται κατά την εφηβεία είναι η ικανότητα αναλογισμού πάνω στην ίδια τη σκέψη³⁶. Η ενσυνειδησία αποτελεί πολύ σημαντικό επίτευγμα της σκέψης του εφήβου, καθώς εκείνος κατανοεί πως μια δεδομένη σκέψη μπορεί να γίνει αντικείμενο μιας άλλης και να αναγνωρίσει την αλληλουχία των σκέψεων ως ένα μεγάλο μέρος της καθημερινής του εμπειρίας.

Η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης σύμφωνα με τον Piaget έχει αμφισβητηθεί κυρίως λόγω της επικέντρωσής της στη λογική διάσταση της σκέψης και στον περιορισμό της επιρροής των εξωτερικών πραγμάτων που συντελούν στην εξέλιξη της ανάπτυξης. Όμως, η κοινωνική συμπεριφορά και η προσωπικότητα έχουν ιδιάζοντα γνωστικά χαρακτηριστικά που παρά τη σχετική τους αυτοδυναμία, αλληλεπιδρούν με τις άλλες γνωστικές λειτουργίες. Η κοινωνική σκέψη στην εφηβεία, έχει πολλές διαστάσεις, όπως την κατανόηση του εαυτού και των άλλων, την ευαισθητοποίηση στα κοινωνικά προβλήματα, τον επαγγελματικό προσανατολισμό, το σχεδιασμό του μέλλοντος και την επίλυση των προβλημάτων της καθημερινότητας.

³⁶Piaget J. "The grasp of consciousness: Action and concept in the young child", Cambridge, Harvard University Press, 1976.

Οι έφηβοι βιώνουν πολύ έντονα τις αλλαγές στη σκέψη και το σώμα τους και καθώς ασχολούνται μάλλον υπερβολικά με τον εαυτό τους, συμπεραίνουν ότι και οι άλλοι ασχολούνται με τους ίδιους. Πρόκειται για έναν ιδιόμορφο εγωκεντρισμό της σκέψης που εμφανίζεται κυρίως κατά την πρώτη περίοδο της εφηβείας³⁷ και εκδηλώνεται με δυο μορφές : α) το «φανταστικό ακροατήριο» και β) τον «προσωπικό μύθο» του εφήβου. Το φανταστικό ακροατήριο, αναφέρεται στην τάση του εφήβου να θεωρεί ότι πάντα γύρω του υπάρχει μια ομάδα θεατών που τον καθιστά στο επίκεντρο της προσοχής. Ο έφηβος δίνει προτεραιότητα στην άποψη των άλλων και όχι στην προσωπική του ικανοποίηση. Σε μια ομάδα που απαρτίζεται μόνο από εφήβους, ο κάθε έφηβος κρίνει τον εαυτό του ως το κέντρο της παρέας, ενώ είναι θεατής για όλους τους άλλους. Ο προσωπικός μύθος, αναφέρεται στην ισχυρή τάση του εφήβου να θεωρεί τα προσωπικά του βιώματα μοναδικά και ανεπανάληπτα. Η τάση αυτή του εφήβου να θεωρεί τη ζωή του μοναδική συμπληρώνεται από ένα αίσθημα παντοδυναμίας. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του φανταστικού ακροατηρίου, ο έφηβος αποτυγχάνει να διαφοροποιήσει πλήρως τις σκέψεις και τα συναισθήματά του από τις σκέψεις και τα συναισθήματα των άλλων. Στην περίπτωση του φανταστικού μύθου, αντίθετα, πιστεύει ότι δεν έχει τίποτα κοινό με τους υπόλοιπους και ότι αυτά που ισχύουν για τους άλλους δε μπορούν να ισχύουν για εκείνον.

Η αντιφατικότητα είναι στοιχείο της συμπεριφοράς των εφήβων που χαρακτηρίζει συχνά τις εκδηλώσεις τους και οφείλεται στη ρευστότητα της προσωπικότητάς τους. Οι έντονες ενδοψυχικές συγκρούσεις που εμφανίζουν οι έφηβοι, οι εσωτερικές απαγορεύσεις και τα αμφιθυμικά τους συναισθήματα προς τους γονείς, τους ωθεί να επιθυμούν την ανεξαρτησία τους χωρίς να αισθάνονται απαραίτητα έτοιμοι να την υποστηρίξουν σε πρακτικό ή συναισθηματικό επίπεδο. Καθώς οι έφηβοι απορρίπτουν την αυθεντία των γονέων τους, που τους παρείχε την υποστήριξη και την οριοθέτηση της συμπεριφοράς τους όταν κάτι τέτοιο κρινόταν αναγκαίο, βιώνουν μοναξιά, ευθραυστότητα στις ματαιώσεις, αμφιθυμία και αναποφασιστικότητα. Το ψυχικό κενό και ο φόβος αποδιοργάνωσης ωθούν τους εφήβους να κάνουν σχέσεις και επενδύσεις ναρκισσιστικού τύπου για να αποφύγουν τον κίνδυνο παλινδρόμησης³⁸. Το ουσιαστικό κίνητρο για τη δημιουργία σχέσεων κατά τη διάρκεια της εφηβείας δεν είναι τόσο η ανάγκη για προσωπική επαφή όσο η ένταση και η αναταραχή των συναισθημάτων. Εξάλλου στην εφηβεία οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από επιφανειακότητα, είναι συνήθως σύντομες και διακόπτονται απότομα. Οι αντικειμενότερες σχέσεις της εφηβείας μπορεί να αντιπροσωπεύουν προσπάθειες αποκατάστασης της εικόνας του εαυτού του εφήβου. Εξαιτίας της αυξημένης ενέργειας των εφήβων από τις ενορμήσεις της λίμπιντο, οι συναισθηματικές τους σχέσεις χαρακτηρίζονται από ερωτικοποιημένο πάθος που μπορεί να στραφεί σε άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (καθηγητές ή τραγουδιστές) στα οποία επιθυμεί να μοιάσει. Η έκφραση αυτού του έρωτα έχει έντονο το στοιχείο της υπερβολής.

Οι αυξημένες σεξουαλικές ενορμήσεις και οι αλλαγές στο σώμα πιέζουν το Εγώ των εφήβων, με αποτέλεσμα ενδοψυχικές συγκρούσεις που συνοδεύονται από την ανάπτυξη μηχανισμών άμυνας που μπορεί να προκαλέσουν συναισθήματα ντροπής, ενοχής και κατωτερότητας. Οι γονείς, πριν την έλευση της εφηβείας,

³⁷ Βασική παιδοψυχιατρική, Τομος δεύτερος, τεύχος πρώτο, Επιμέλεια Ι.Τσιάντης, «Γνωστική ανάπτυξη κατά την εφηβεία», Ανδρέας Δημητρίου- Ελευθερία Γωνίδα, εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 171.

³⁸ Copley B, "The world of adolescence : Literature, Society and Psychoanalytic Psychotherapy, Free Association Books, London ,1993.

λειτουργούν ως πρότυπο για το σύστημα αξιών τους, όμως κατά τη διάρκεια της εφηβείας απορρίπτονται οι ιδέες των γονέων σε μια προσπάθεια να διαφοροποιηθούν οι έφηβοι από τους γονείς και να αναπτύξουν το δικό τους ιδανικό εαυτό, τη δική τους ταυτότητα. Όταν αποσύρουν τη λίμπιντο από άλλα αντικείμενα και την επενδύουν στον εαυτό τους, οι έφηβοι αισθάνονται άτρωτοι και παντοδύναμοι και πειραματίζονται με ριψοκίνδυνες και επαναστατικές πράξεις. Ο έφηβος, δοκιμάζει τον εαυτό του με διαρκείς εναλλαγές ανάμεσα στη δύναμη λόγω της περίσσιας ενέργειας και την αβεβαιότητα λόγω της ρευστής και ανολοκλήρωτης προσωπικότητας.

Ο αρνητισμός και η επιθετικότητα που χαρακτηρίζει συχνά τη συμπεριφορά των εφήβων οφείλονται στην αμφιθυμία που προκύπτει από τη σύγκρουση εξάρτησης – ανεξαρτησίας των εφήβων. Με το μηχανισμό της «αρνητικής εξάρτησης» ο έφηβος διαμορφώνει αντίθετες απόψεις για τα καθημερινά πράγματα που εκνευρίζουν τους γονείς ή παραμελεί τις σχολικές του υποχρεώσεις σε μια προσπάθεια να απεξαρτηθεί από τους γονείς ή κάθε άτομο που μπορεί να έχει θέση εξουσίας. Ο έφηβος αναζητά την αντιπαράθεση με το περιβάλλον του γιατί με αυτό τον τρόπο ενισχύει την αίσθηση της ταυτότητας και μαθαίνει να οριοθετεί τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους.

Ο εφηβικός εγωκεντρισμός, ως προέκταση της ναρκισσιστικής επένδυσης, αποσκοπεί στην ανάπτυξη της εικόνας του σωματικού εαυτού του εφήβου και στη διαμόρφωση μιας ταυτότητας του Εγώ. Ο έφηβος βιώνει πολλές σωματικές αλλαγές και προσπαθεί να γνωρίσει τον εαυτό του πριν τον γνωρίσει κάποιος άλλος. Στο διάστημα αυτό, οι έφηβοι ασχολούνται τόσο με την εμφάνισή τους όσο και με την αυτοεξερεύνηση σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσουν το άγχος της αναβλύζουσας σεξουαλικότητας και το πένθος για την παιδική ηλικία που χάθηκε. Καθώς οι νέοι σε αυτό το στάδιο περνούν γνωστικά στο στάδιο της αφηρημένης σκέψης, αποκτούν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται τη δική τους σκέψη, τη σκέψη των άλλων, να μπαίνουν στη θέση των άλλων, χωρίς όμως να μπορούν πάντα να διαχωρίσουν τη δική τους σκέψη από αυτές των άλλων.

Η Γαβριηλίδου³⁹ επισημαίνει ότι οι έφηβοι υποθέτουν ότι οι σκέψεις και οι πράξεις τους ενδιαφέρουν τους άλλους όπως ενδιαφέρουν και τους ίδιους και συμπεραίνουν ότι οι άλλοι τους θαυμάζουν ή τους επικρίνουν τόσο όσο και οι ίδιοι, βλέπουν τον κόσμο σαν μια σκηνή όπου οι ίδιοι είναι οι ηθοποιοί ενώ ο κόσμος είναι το κοινό. Ο εφηβικός εγωκεντρισμός έχει ως συνέπεια τη συνεχή ενασχόληση με τις αντιδράσεις των άλλων, ιδιαίτερα των συνομηλίκων του ως προς αυτόν και καθιστά τον έφηβο πρόθυμο να κάνει πράγματα αντίθετα με τα πιστεύω του και τις αρχές του και πέρα από τις ικανότητές του για να αποσπάσει την προσοχή τους.

3.γ. Ψυχική υγεία των εφήβων

Πολλοί ερευνητές έχουν εκπονήσει μελέτες τόσο σχετικά με τη γενική ψυχοπαθολογία όσο και με συγκεκριμένες νοσολογικές οντότητες όπως η κατάθλιψη, η αυτοκαταστροφική συμπεριφορά, οι νευρώσεις και η χρήση ουσιών στην εφηβεία.

³⁹ Βασική παιδοψυχιατρική, Τομος δεύτερος, τεύχος πρώτο, Επιμέλεια Ι.Τσιάντης, «Γνωστική ανάπτυξη κατά την εφηβεία», Μηλέβα Γαβριηλίδου, «Η ψυχοδυναμική και ο θεραπευτικός ρόλος της σχέσης εφήβων – εκπαιδευτικών», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 192.

Η δυσφορική συναισθηματική διάθεση, χαρακτηρίζεται από διάφορα συμπτώματα, όπως κατάθλιψη, απώλεια ενδιαφέροντος ή ικανοποίησης, αισθήματα αναξιοτιότητας⁴⁰. Οι αλλαγές στη διάθεση και τη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της εφηβείας είναι συχνές και απρόβλεπτες. Οι μεταβολές στο σώμα του εφήβου και η ανάγκη ενσωμάτωσης της καινούργιας εικόνας του σώματος στην αναπαράσταση του εαυτού είναι μια δύσκολη διαδικασία και σε κάποιες περιπτώσεις ανεπιτυχής. Ο Laufer⁴¹ υποστηρίζει ότι η ανάγκη απαρτίωσης ενός σεξουαλικά ώριμου ατόμου στην αναπαράσταση του εαυτού αποτελεί τη βάση της αναπτυξιακής ψυχικής σύγκρουσης στην εφηβεία κι επισημαίνει πως ο έφηβος που αποπειράται να αυτοκτονήσει ή που εμφανίζει ψυχογενή ανορεξία ή τοξικομανία αποπειράται σε ένα συμβολικό επίπεδο να επιτεθεί στο σεξουαλικό του σώμα για να το μετατρέψει πάλι σε ακίνδυνο σώμα.

Η Γαβριηλίδου⁴² αναφέρει όταν η ψυχολογική απομάκρυνση από τα γονεϊκά αντικείμενα δεν είναι εφικτή, ο έφηβος απειλείται από απώλεια ελέγχου του Εγώ που προκαλούν οι παλινδρομικές έλξεις για επανένωση μαζί τους και γι' αυτό το λόγο δίνει τη λεγόμενη «γεωγραφική λύση» δηλαδή καταφεύγει σε κοινωνικές δομές εκτός οικογένειας, εγκαταλείπει το σπίτι και περιπλανιέται σε μια προσπάθεια να βρει υποκατάστατα της οικογένειας. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο έφηβος θα καταλήξει να αναπαράγει την αρχική του οικογένεια στο καινούργιο περιβάλλον διαιωνίζοντας την εξάρτησή του από τα γονεϊκά πρότυπα ή να βρει μια «καλύτερη οικογένεια» και να συμπληρώσει τη διεργασία της ανεξαρτητοποίησης με τη βοήθεια του καινούργιου περιβάλλοντος.

Ο Erikson παρατηρεί ότι η απώλεια της αίσθησης ταυτότητας του εφήβου μπορεί να καταλήξει σε μια περιφρονητική απόρριψη κάθε ρόλου που του προτείνεται από την κοινωνία. Η υιοθέτηση μιας «αρνητικής ταυτότητας», μπορεί να εκληφθεί ως αντίδραση στην απώλεια της αίσθησης ταυτότητας και να βασίζεται σε όλες εκείνες τις ταυτίσεις που είχαν θεωρηθεί επικίνδυνες και ανεπιθύμητες από τους γονείς. Όταν ο έφηβος υιοθετεί αρνητικούς ρόλους πετυχαίνει να έχει ανταπόκριση και αναγνώριση.

4. Εξάρτηση και εφηβεία

Μερικά άτομα επιδεικνύουν «αδυναμία ενηλικίωσης» η οποία μπορεί να είναι αποτέλεσμα «καθήλωσης» σε ένα από τα στάδια της ψυχολογικής ανάπτυξης του ατόμου και ιδιαίτερα σε αυτό που είναι γνωστό ως «στοματικό στάδιο». Αυτά τα άτομα έχουν την τάση να είναι εγωκεντρικά και να παρουσιάζουν δυσκολίες στην ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων με άλλα άτομα.

Η αφύσικη προσκόλληση στους γονείς και ιδιαίτερα η εξάρτηση από τη μητέρα δημιουργεί εξοντωτικές πιέσεις στο άτομο ιδίως όταν καλείται να αναλάβει ρόλους ενηλίκου. Το άτομο επιλέγει κάποια κατάχρηση, εξάρτηση από ουσία ή τροφή,

⁴⁰ Albert, N, Beck, AT : "Incidence of depression in early adolescence a preliminary study", Jour. Youth Adol, 4, 1975, p. 301-306.

⁴¹ Laufer M, "The nature of adolescent pathology and the psychoanalytic process", Psychoanalytic Study Child (1978), 31, p297.

⁴² Βασική παιδοψυχιατρική, Τομος δεύτερος, τεύχος πρώτο, Επιμέλεια Ι.Τσιάντης, «Γνωστική ανάπτυξη κατά την εφηβεία», Μηλέβα Γαβριηλίδου, «Η ψυχοδυναμική και ο θεραπευτικός ρόλος της σχέσης εφήβων – εκπαιδευτικών», εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 200.

προκειμένου να ανακουφιστεί από τις εσωτερικές συγκρούσεις που βιώνει και οδηγείται σε φαντασιώσεις άσχετες με την πραγματικότητα που το περιβάλλει.

Αυτή η διάσταση της εξάρτησης σχετίζεται με την τάση για υπερπροστασία που δείχνουν πολλοί γονείς στα παιδιά τους, μη μπορώντας να σταματήσουν έγκαιρα τις γονικές παροχές και να επιτρέψουν στα παιδιά τους να αναλάβουν μόνα τους την ευθύνη για τη διαχείριση των προσωπικών τους ζητημάτων. Επιπλέον τα παιδιά που τυγχάνουν υπερπροστατευτικής συμπεριφοράς από τους γονείς τους έχουν την τάση να επιδιώκουν άμεση ικανοποίηση των αναγκών τους, να παρουσιάζουν έλλειψη αυτοπεποίθησης και αποφυγή της ανάληψης πρωτοβουλιών στην ενήλικη ζωή. Το άτομο μπορεί να αναπτύξει εξαρτητικές συμπεριφορές ως διέξοδο στην προσωπική του δυσφορία που προκύπτει ενδεχομένως από τη ματαίωση των επιθυμιών του.

Η εφηβεία, είναι μια σημαντική εμπειρία αλλαγής που καθορίζεται από βιολογικούς νόμους και απαιτητικούς κοινωνικούς κώδικες που επηρεάζεται από το οικογενειακό και πολιτιστικό περιβάλλον του ατόμου, τα βιώματα της παιδικής του ηλικίας και την ψυχοσεξουαλική του εξέλιξη. Οι αλλαγές της ήβης, επηρεάζουν το σώμα και τον εσωτερικό κόσμο του νεαρού ατόμου και μεταβάλλουν τις αναπαραστάσεις, τις ταυτίσεις και τα συναισθήματά του. Η σταδιακή σεξουαλική του ωρίμανση, καλεί τον έφηβο να αποστασιοποιηθεί από την αναφορά του στους γονείς, να πενήθει τα γονεϊκά αντικείμενα αγάπης ώστε να μπορέσει να επενδύσει σε νέα αντικείμενα.

Οι διάφορες εξαρτητικές συμπεριφορές (χρήση ουσιών, διατροφικές διαταραχές, αλλά και ορισμένες σεξουαλικές συμπεριφορές) υποδεικνύουν την αποτυχία των διεργασιών της εφηβείας και την ελλιπή επεξεργασία της υποβόσκουσας ψυχικής διαμάχης. Ο έφηβος υιοθετώντας εξαρτητικές συμπεριφορές έχει ως στόχο να εκφορτίσει ψυχική ένταση και άγχος και αναδιοργανώνει αμυντικά την προσωπικότητά του γύρω από την εξαρτητική συμπεριφορά η οποία του προσφέρει ένα υποκατάστατο αντικείμενου που του επιτρέπει να διατηρήσει το αίσθημα της ταυτότητάς του. Επιπλέον, ο έφηβος επιχειρεί να υποκαταστήσει σχέσεις που ήδη υπάρχουν και από τις οποίες είναι συναισθηματικά εξαρτημένος με το αντικείμενο της εξάρτησής του.

Το αντικείμενο της εξάρτησης λειτουργεί ως παρεμβολή ανάμεσα στον έφηβο και τον Άλλο και του δίνει τη δυνατότητα να θεμελιώσει μια σχέση κυριαρχίας πάνω του. Η σύγκρουση με τους γονείς και η «αρνητική συμπεριφορά» του εφήβου απέναντί τους είναι ο τρόπος με τον οποίο ο έφηβος προσπαθεί να κρατήσει απόσταση από τους γονείς, όμως για όσο διαρκεί η σύγκρουση, ο έφηβος εξασφαλίζει την παράταση της εξάρτησης από τους γονείς.

Εκτός από την ψυχική ένταση που βιώνει το νεαρό άτομο κατά τη διάρκεια της εφηβείας, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που μπορεί να ενισχύσουν την τάση εκδήλωσης εξαρτητικής συμπεριφοράς κάποιας μορφής.

Οι κοινωνικοί παράγοντες μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς. Σε ότι μπορεί να αφορά τη συμπεριφορά των εφήβων απέναντι στο διαδίκτυο, υπάρχει ένα πλήθος κοινωνικών παραγόντων που ενδέχεται να συντελέει στην κατάχρηση του διαδικτύου.

Η δεκαετία του '90 έφερε στην Ελλάδα την ευρεία διάδοση της χρήσης του διαδικτύου τόσο για εκπαιδευτικούς σκοπούς όσο και για ψυχαγωγία. Όλο και περισσότερα νοικοκυριά απέκτησαν ηλεκτρονικό υπολογιστή και σύνδεση στο διαδίκτυο καθώς οι εταιρείες παροχής υπηρεσιών τηλεφωνίας και διαδικτύου δημιούργησαν «πακέτα προσφορών» στα οποία μπορεί να ανταποκριθεί η μέση ελληνική οικογένεια. Έτσι η πρόσβαση στο διαδίκτυο έγινε καθημερινή απασχόληση

για νέους και εφήβους, οι οποίοι είναι εξοικειωμένοι με τη συγκεκριμένη τεχνολογία και λόγω του μαθήματος της Πληροφορικής στα σχολεία και λόγω της ενασχόλησής τους με τις διάφορες παιχνιδομηχανές (Playstation, X-Box, Wii).

Η αστικοποίηση της ζωής έχει μειώσει αισθητά το χρόνο που οι έφηβοι δαπανούσαν παλιότερα σε δραστηριότητες εκτός σπιτιού, όπως αθλητικές δραστηριότητες και συναντήσεις σε δημόσιους χώρους. Επιπλέον, η εντατικοποίηση της εκπαίδευσης έχει συρρικνώσει τον ελεύθερο χρόνο των εφήβων, οι οποίοι δαπανούν την πλειοψηφία του σε φροντιστήρια ξένων γλωσσών και ενισχυτικής διδασκαλίας προκειμένου να εξασφαλίσουν την ακαδημαϊκή επιτυχία.

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κάνουν συχνότατη αναφορά στο διαδίκτυο ως πηγή πληροφόρησης και η διαφήμιση έχει δημιουργήσει μια ολόκληρη κουλτούρα που βασίζεται στην εμπειρία πλοήγησης στον κυβερνοχώρο. Επιπλέον, ο τρόπος επικοινωνίας των εφήβων μεταξύ τους ξεκίνησε να βασίζεται στα γραπτά μηνύματα μέσω κινητών τηλεφώνων και επεκτείνεται στον υπολογιστή μέσω της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας αλλά και μέσω εφαρμογών που παρέχουν επικοινωνία σε πραγματικό χρόνο όπως το msn messenger, το skype αλλά και διάφορες ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης, όπως το facebook.

Σημαντικό ρόλο στην τάση των εφήβων να αυξάνουν τη χρήση του διαδικτύου είναι η ανάγκη τους να συμβαδίζουν με την ομάδα συνομηλίκων που έχουν επιλέξει να συναναστρέφονται. Είναι ευρέως γνωστή η σημασία που έχει για τον έφηβο η ομάδα στην οποία ανήκει που υποκαθιστά σε ένα βαθμό τους δεσμούς με την οικογένεια και αποτελεί το σημαντικότερο κομμάτι της κοινωνικοποίησής τους.

Όσον αφορά στο ζήτημα της εφηβείας και της εξάρτησης, η εφηβεία είναι η στιγμή που συμβαίνουν πολλές και σοβαρές αλλαγές στη ζωή του ατόμου οι οποίες συχνά έχουν τραυματικό χαρακτήρα (Ατσαλάκη 2002). Με την είσοδό του στην εφηβεία, το παιδί της προεφηβικής ηλικίας αντιμετωπίζει μια σειρά από απώλειες και ρήξεις που θα πρέπει να αποδεχθεί και να διαχειριστεί για να εισέλθει στη νέα φάση της ζωής του. Οι ανακατατάξεις αυτές μπορούν να εντοπιστούν σε βιολογικό, ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο (Ατσαλάκη 2002).

Η έλευση της ήβης χαρακτηρίζεται από μια σειρά ορμονικών μεταβολών που επιφέρουν ραγδαία ανατομική αύξηση και την εμφάνιση των δευτερογενών χαρακτηριστικών του φύλου. Η παλιά εικόνα του σώματος ως ψυχική αναπαράσταση που είχε συγκροτήσει προοδευτικά το άτομο κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας πρέπει να εγκαταλειφθεί. Το σώμα του εφήβου μπορεί να του προξενεί άγχος και αμηχανία καθώς είναι ένα σώμα που δεν αυτονομείται, δεν εξαρτάται πια από τη γονεϊκή φροντίδα και αλλάζει μορφή ώστε να ελκύσει κάποια στιγμή ένα σεξουαλικό σύντροφο. Το σώμα λοιπόν, που σύμφωνα με την Ατσαλάκη⁹, βρίσκεται στο επίκεντρο της εφηβείας αποτελεί πολύ συχνά το πεδίο στο οποίο εστιάζεται τόσο η προσοχή όσο και η επιθετικότητά των εφήβων. Η υπερβολική ενασχόλησή τους με το σώμα μπορεί να πάρει τη μορφή του πολύωρου καλλωπισμού, της ναρκισσιστικής επίδειξης, των εξαντλητικών διαιτών ή και της επίπονης σωματικής άσκησης. Με βάση τα παραπάνω μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η ψυχοπαθολογία του εφήβου, της οποίας μια έκφανση μπορεί να είναι και η τοξικομανία, εκδηλώνεται κυρίως μέσα από πράξεις που εμπλέκουν άμεσα το σώμα και πιο σπάνια μέσα από μια δυσφορία που δηλώνεται λεκτικά (Ατσαλάκη 2002).

Από ψυχοκοινωνική άποψη, η αυτονόμηση και η ανεξαρτητοποίηση του εφήβου αποτελεί το κυριότερο διακύβευμα αυτής της ηλικίας. Όσο διαρκεί το περασμένο από την παιδική ηλικία στην εφηβεία, αναδιευθετείται η σχέση μεταξύ του παιδιού και των γονέων του. Σύμφωνα με την Ατσαλάκη (2002), η

αναδιαπραγμάτευση της απόστασης στις σχέσεις γονέων και παιδιών είναι αναγκαία κατά την περίοδο της εφηβείας, αφ' ενός γιατί το χάσμα των γενεών προκαλεί διαρκώς εντάσεις, όταν η σχέση είναι πολύ κοντινή, αφ' ετέρου γιατί, ακόμα κι όταν η σχέση αυτή παρουσιάζεται ειδυλλιακή, ο ρόλος που η κοινωνία επιφυλάσσει στον έφηβο απαιτεί την προοδευτική απομάκρυνσή του από το προστατευόμενο οικογενειακό περιβάλλον, προκειμένου να αναλάβει νέες πρωτοβουλίες και καθήκοντα (Ατσαλάκη 2002).

Μια τέτοια αλλαγή συνεπάγεται επώδυνες ωριμοποιούς διαδικασίες που δε μπορούν να συντελεστούν αν ο έφηβος δεν πενήσει τους εξιδανικευμένους, “παντοδύναμους” γονείς της παιδικής ηλικίας τους οποίους κατά τη διάρκεια της εφηβείας αμφισβητεί σταθερά, με απογοήτευση που δε διατήρησαν για πάντα την αυθεντία τους (Ατσαλάκη 2002). Οι μεταβολές του σώματος και οι ανακατατάξεις στη δυναμική της οικογένειας αποτελούν την απαρχή μιας νέας κατάστασης πραγμάτων που εκτός από κατακτήσεις του εφήβου, είναι και αγχογόνα συμβάντα. Αυτή η προβληματική ώθησε τον Philippe Jeammet (1994)¹⁰ να υποστηρίξει ότι η αναζήτηση έντονων αισθητηριακών εμπειριών κατά την εφηβεία, εντάσσεται σε μια γενικότερη προσπάθεια του εφήβου να αποφύγει τη διαχείριση δύσκολων συναισθηματικών καταστάσεων.

Η Ατσαλάκη υποστηρίζει ότι η εφηβεία είναι μια περίοδος υψηλού κινδύνου σε ό,τι αφορά την εκδήλωση ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων που σχετίζονται με την ευρύτερη θεματική της απώλειας και της ρήξης (Ατσαλάκη 2002). Κατά τη διάρκεια της εφηβείας, η παρέα συνιστά τη νέα μορφή συλλογικότητας που διαδέχεται την οικογένεια μέσα από μια διαδικασία αποτυχημένης ταύτισης σε κάθετο επίπεδο (ταύτιση του εφήβου με τον ομόφυλο γονέα) και επιτυχημένης στο αντίστοιχο οριζόντιο (ταύτιση με την ομάδα των συνομηλίκων). Σε αυτή την περίπτωση, ο έφηβος αντί να συμμορφωθεί με τις αρχές της οικογένειας, συμμορφώνεται με τα ιδεώδη της ομάδας στην οποία επιλέγει να ενταχθεί, υιοθετώντας κοινές μουσικές προτιμήσεις, ενδυματολογικές συνήθειες και συμπεριφορές με τα υπόλοιπα μέλη.

4.α. Ορισμοί της εξάρτησης και του εθισμού

Με τον όρο “εξάρτηση” εννοείται η ύπαρξη μιας ψυχικής ή φυσικής κατάστασης που βρίσκεται ένας ζωντανός οργανισμός ως αποτέλεσμα της επίδρασης, με ποικιλία εκδηλώσεων σ' αυτόν, ουσιοεξαρτητικών – διεγερτικών φαρμάκων (Κουτσελίνης 1994). Κατά τη διάρκεια αυτής της κατάστασης εμφανίζεται μια συνεχής και ακατάσχετη επιθυμία για τη συνέχιση της λήψης του φαρμάκου προκειμένου να αναπαραχθεί η επιδιωκόμενη ευχάριστη διάθεση του θυμικού. Σε περιπτώσεις διακοπής παρουσιάζονται έντονες ψυχοσωματικές διαταραχές. Η έννοια του “εθισμού”, άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν της εξάρτησης, χαρακτηρίζει το φαινόμενο όπου η ευαισθησία ενός βιολογικού συστήματος μεταβάλλεται προοδευτικά εξαιτίας της λήψης κάποιας ουσίας, με τέτοιο τρόπο ώστε το αποτέλεσμα αυτό να είναι προϊόν μόνο προοδευτικής αύξησης της δόσης (Κουτσελίνης 1994). Ο παραπάνω ορισμός μπορεί να βρει εφαρμογή όχι μόνο σε ό,τι αφορά τις εξαρτήσεις από ουσίες και φάρμακα αλλά και σε συμπεριφορές.

Όσο διαρκεί η διαδικασία της εφηβείας, η αναβίωση της παιδικής σεξουαλικότητας εξαιτίας των βιολογικών αλλαγών και της ελλιπούς

σταθεροποίησης της κυριαρχίας της γενετήσιας σεξουαλικότητας δημιουργεί κάποιες φορές παλινδρόμηση σε πρώιμα στάδια με έντονες τάσεις εξάρτησης. Η ανάγκη της απομάκρυνσης από τους γονείς μπορεί να προκαλέσει την αναζήτηση επένδυσης σε άλλα αντικείμενα.

Σε ό,τι αφορά την εξάρτηση από τη χρήση του διαδικτύου η Άρτεμις Τσίτσικα, παιδίατρος και επιστημονική υπεύθυνος της μονάδας εφηβικής υγείας στη Β' παιδιατρική κλινική του πανεπιστημίου Αθηνών στο Νοσοκομείο Παίδων «Παν & Αγλ. Κυριακού» σημειώνει ότι η πρώτη περίπτωση είδε το φως της δημοσιότητας το 1997, στις Η.Π.Α. Το πρώτο Κέντρο Απεξάρτησης λειτούργησε το 1995, στην Πενσυλβάνια των Η.Π.Α., ενώ την ίδια χρονιά ο Νεοϋορκέζος ψυχίατρος Ivan Goldberg, εν μέρει αστειευόμενος, υιοθέτησε πρώτος τον όρο Internet addiction («εθισμός» στο Internet). Οι πρώτες περιπτώσεις αφορούσαν ενήλικες, ωστόσο τα επόμενα χρόνια το φαινόμενο επεκτάθηκε ραγδαία σε εφήβους και νέους. Λόγω του ότι η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία δεν έχει αποδεχθεί την κατάχρηση διαδικτύου ως κατάσταση αληθούς εθισμού και υπάρχει ακόμα συζήτηση στην επιστημονική κοινότητα και στη βιβλιογραφία σχετικά με τον ορισμό του φαινομένου.

Τα κριτήρια με βάση τα οποία οριοθετείται η υπερβολική χρήση του διαδικτύου είναι η ύπαρξη τριών τουλάχιστον από τα παρακάτω:

- Συμπτώματα Συνδρόμου Απόσυρσης, όπως ψυχοκινητική διέγερση, εκούσια ή ακούσια κίνηση δακτυλογράφησης των δακτύλων του χεριού, άγχος, έμμονη σκέψη για το Internet, όνειρα για το Internet.
- Χρήση Διαδικτύου προκειμένου να αποφευχθούν συμπτώματα απόσυρσης.
- Παραμονή on-line για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από το προτιθέμενο.
- Κατανάλωση υπερβολικού χρόνου ή/και χρήματος σε δραστηριότητες σχετικές με το Διαδίκτυο (λογισμικό, σκληροί δίσκοι κ.λπ)
- Έκπτωση λειτουργικότητας του ατόμου (σε κοινωνικό, οικογενειακό, προσωπικό επίπεδο, παραμέληση προσωπικής φροντίδας και υγιεινής, απώλεια ύπνου, ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, σχολική αποτυχία)
- Συνέχιση χρήσης παρά την γνώση της παραπάνω έκπτωσης

Οι αιτίες του φαινομένου από τα πρώτα στοιχεία που προκύπτουν από τα 35 (τριάντα πέντε) παιδιά και εφήβους που προσήλθαν στη Μονάδα Εφηβικής Υγείας (Μ.Ε.Υ.) με αίτημα την αντιμετώπιση της υπερβολικής χρήσης του διαδικτύου είναι ότι:

1. το φαινόμενο είναι συχνότερο στα αγόρια,
2. σε δυσλειτουργικές οικογένειες,
3. σε παιδιά με καταθλιπτικό συναίσθημα ή διάσπαση προσοχής-υπερκινητικότητα.

Φαίνεται ότι πάνω από τα μισά παιδιά παρουσιάζουν κάποιο ψυχικό υπόστρωμα που πιθανώς συμβάλλει στην ανάπτυξη κατάχρησης διαδικτύου (κυρίως σύνδρομο υπερκινητικότητας-διάσπασης προσοχής ή/ και καταθλιπτικό συναίσθημα), ενώ στα υπόλοιπα σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζουν περιβαλλοντικοί παράγοντες (κυρίως έλλειψη επικοινωνίας και εφαρμογής ορίων από την οικογένεια). Οι νέες κοινωνικές συνθήκες (αύξηση της επίπτωσης του διαζυγίου, έλλειψη επικοινωνίας, απουσία επίβλεψης από τους γονείς λόγω εργασίας έξω από το σπίτι) παίζουν το ρόλο τους στην ανάπτυξη του φαινομένου.

Το φαινόμενο μπορεί να εμφανιστεί σε εφήβους κατά την πρώιμη εφηβεία (10-14 ετών) ή και σε μικρότερη ακόμη ηλικία. Είναι πιο συχνό κατά την μέση εφηβεία (15-17 ετών), κατά την οποία οι έφηβοι πειραματίζονται και σταδιακά αυτονομούνται, καθώς και κατά την όψιμη εφηβεία (> 17 ετών). Οι περισσότεροι εξαρτημένοι έφηβοι ασχολούνται με «παιχνίδια», στο σπίτι ή τα internet cafés;. Μπορεί να σταματήσουν το σχολείο, να απομονωθούν από την οικογένεια και τους φίλους, να είναι επιθετικοί με τους γονείς, να κλέβουν χρήματα από την οικογένεια για να «παίζουν», να ζουν σε ένα δωμάτιο, να μην τρώνε ή το αντίθετο (να παχύνουν πολύ), να μην γυμνάζονται και να μην κοιμούνται για 24ωρα. Μπορεί ακόμη να μην αλλάζουν ρούχα, να παραμελούν την υγιεινή τους και την καθαριότητα. Τα παραπάνω μπορεί να εμφανιστούν σε ηπιότερη μορφή κατά την πρώιμη εφηβεία. Όσο ο έφηβος μεγαλώνει και πλησιάζει την μέση εφηβεία, ο πειραματισμός και η περιέργεια, η μη συνειδητοποίηση του κινδύνου και η φυσιολογική αντίδραση σε κάθε καταπίεση, γίνονται βασικά χαρακτηριστικά του (αποτελεί ακόμη αναπτυσσόμενο άτομο), και τον καθιστούν ευάλωτο και ευαίσθητο σε εξαρτήσεις. Τα παραπάνω δεν είναι απόλυτα, αφού η χρονολογική ηλικία μπορεί να μην συμβαδίζει πάντα με το αναπτυξιακό ψυχοκοινωνικό και γνωστικό στάδιο : π.χ. ένας έφηβος 10 ετών μπορεί να βρίσκεται αναπτυξιακά στη μέση εφηβεία και να συμπεριφέρεται ανάλογα.

Στατιστικά στοιχεία αναφορικά με το μέγεθος του προβλήματος στην Ελλάδα «Αποτελέσματα έρευνας σε δείγμα εφήβων Αττικής⁴³. Χρήση και κατάχρηση του διαδικτύου, συσχετίσεις με ψυχοκοινωνικούς παράγοντες που αφορούν τους χρήστες».

(Μ.Ο. : 14.85 έτη)

Αντιπροσωπευτικό δείγμα 897 εφήβων (430 αγόρια, 467 κορίτσια)

- 53.4% χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο για χρονικό διάστημα >1 έτος
- 26% ανέφεραν καθημερινή χρήση και
- 8% χρήση >20 ώρες εβδομαδιαίως.
- Τα αγόρια χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο σημαντικά περισσότερο από τα κορίτσια ($p < 0.05$).
- Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο Young, 1% από τους εφήβους του δείγματος παρουσίαζαν υπερβολική χρήση διαδικτύου («εθισμός») και
- 12,8% παρουσίαζαν περιοδικά ή συχνά προβλήματα σχετικά με την κατάχρηση διαδικτύου (κατάσταση πριν το «εθισμό»)
- Ο πιο συχνός λόγος χρήσης του διαδικτύου ήταν τα διάφορα παιχνίδια ($p < 0.05$)
- 4.2% του δείγματος είχαν δεχτεί απειλές μέσω διαδικτύου (cyber bullying victims).
- Χρήση του διαδικτύου >10 ώρες εβδομαδιαίως έχει συσχετισθεί με μεγαλύτερη πιθανότητα υπερβολής και επακόλουθων προβλημάτων
- Η ενασχόληση με το διαδίκτυο στο πλαίσιο του σχολείου αποδεικνύεται προστατευτικός παράγοντας έναντι της ανάπτυξης προβληματικής χρήσης
- Υπήρξε θετική συσχέτιση της χρήσης διαδικτύου και της διάσπασης προσοχής-υπερκινητικότητας, σύμφωνα με την κατάταξη στο SDQ ($p < 0.01$).
- Θετικές συσχετίσεις παρατηρήθηκαν και μεταξύ χρήσης διαδικτύου και παραβατικότητας ($p < 0.05$), καθώς και ανάπτυξης δυσλειτουργικών σχέσεων με τους συνομηλίκους ($p < 0.05$).

⁴³ Πηγή : Μονάδα Εφηβικής Υγείας (Μ.Ε.Υ.), Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ : Η χρήση διαδικτύου είναι δημοφιλής στους Έλληνες εφήβους, και ενδέχεται να οδηγήσει σε ψυχοκοινωνικά προβλήματα, όταν υπάρχει υπερβολή.

35 έφηβοι με «εθισμό» απευθύνθηκαν στη Μονάδα Εφηβικής Υγείας (Μ.Ε.Υ.) και παρακολουθούνται γι' αυτό. Μετά τα πρώτα δημοσιεύματα του τύπου για τα παιδιά που παρακολουθούνται στη Μ.Ε.Υ., υπήρξαν πολυάριθμα τηλεφωνήματα γονέων απ' όλη την Ελλάδα, οι οποίοι αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα με τα παιδιά τους. Ας σημειωθεί ότι ενώ σε πρώιμα στάδια το φαινόμενο αντιμετωπίζεται σχετικά εύκολα με γνωσιακή εκπαίδευση (ημερολόγιο, στόχοι, δημιουργία κινήτρων, ανταμοιβές σε θετική συμπεριφορά, προβληματισμός σε στασιμότητα), καθώς κι αντιμετώπιση της συνοδού νοσηρότητας εάν υπάρχει. Μετά την πλήρη οργάνωσή του προβλήματος, με τα περισσότερα κριτήρια, ο έφηβος δεν αναγνωρίζει ότι υπάρχει πρόβλημα, δεν συνεργάζεται, δεν θέλει καν να επισκεφθεί τη Μ.Ε.Υ., μπορεί να λείπει ψέματα, να χειρίζεται και να εξαπατά γονείς και θεραπευτές και γενικά έχει συμπεριφορά ατόμου εξαρτημένου από ουσίες (ναρκωτικά). Στο πρόγραμμα της Μ.Ε.Υ., από τα 35 παιδιά που προσήλθαν έως σήμερα, 15 παρουσίασαν σημαντική βελτίωση, 4 σχετική βελτίωση, 9 βρίσκονται υπό παρακολούθηση και 6 δεν συνεργάστηκαν.

Κάποια πρόδρομα συμπτώματα που μπορούν να αναγνωριστούν ως προπομποί της κατάχρησης του διαδικτύου είναι : ο υπερβολικός χρόνος ενασχόλησης, η μονομανία, η παραμέληση των υποχρεώσεων και άλλων ασχολιών, η απότομη πτώση της σχολικής επίδοσης, η απομόνωση και η μείωση του χρόνου δραστηριοτήτων και του χρόνου που περνούν με φίλους, η επιθετικότητα, η μεταβολή της συμπεριφοράς, η αδιαφορία για πράγματα που παλιά τον/την ευχαριστούσαν, οι πονοκέφαλοι, η ξηρότητα οφθαλμών κ.α.

1. Μέθοδοι έρευνας και ερωτηματολόγιο

Η κοινωνιολογική έρευνα βασίζεται σε τυποποιημένα ερωτηματολόγια και στατιστικές μεθόδους ανάλυσης προκειμένου να εξάγει μετρήσιμα συμπεράσματα για την κοινωνική πραγματικότητα. Η τυποποίηση των στοιχείων που συλλέγονται, η δυνατότητα απεύθυνσης σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, η δεκτικότητα στατιστικής επεξεργασίας των στοιχείων που καταλήγουν στην ανάδυση τάσεων, ανομοιομορφιών και ομοιομορφιών έχει επιτρέψει την εξαγωγή ποσοτικών συμπερασμάτων.

Το ερωτηματολόγιο είναι το εργαλείο που χρησιμοποιείται συνήθως για την ποσοτικοποίηση των κοινωνικών φαινομένων και τη μετατροπή τους σε μια σειρά μεταβλητών. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων μετατρέπονται σε δείκτες των υπό έρευνα κοινωνικών φαινομένων, με σκοπό τη στατιστική τους επεξεργασία και την κατάδειξη εμπειρικών γενικεύσεων.

Βεβαίως, η μετατροπή των κοινωνικών φαινομένων σε μια σειρά από μεταβλητές έχει εγείρει στο παρελθόν ερωτηματικά στην επιστημονική κοινότητα. Ο C. Wright Mills στο έργο του «Η κοινωνιολογική φαντασία», θεωρούσε ότι η έμφαση στην ποσοτικοποίηση των κοινωνικών δεδομένων με την εφαρμογή στατιστικών μεθόδων είχε ως αποτέλεσμα η θεωρία να στηρίζεται στην απλή σύνδεση μεταβλητών και την καταγραφή μόνο εκείνων των δεδομένων που είναι μετρήσιμα κι επαναλαμβανόμενα⁴⁴. Βασικό πρόβλημα, σύμφωνα με την κριτική που εξέφρασε ο Mills και άλλοι όπως ο Blumer είναι ότι οι μεταβλητές ορίζονται με εξωτερικά κριτήρια χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η σημασία που έχουν τα κοινωνικά φαινόμενα και η ερμηνεία που αποδίδεται σε αυτά από τα κοινωνικά υποκείμενα. Επισημαίνεται δηλαδή, πως τα ίδια γεγονότα μπορεί να έχουν διαφορετικά νοήματα σε διαφορετικές συνθήκες οπότε χρειάζεται να μπορεί να καταγραφεί και το πώς προσλαμβάνεται ένα γεγονός από τα υποκείμενα. Όμως, η μέτρηση των κοινωνικών φαινομένων γενικά, στηρίζεται στην υπόθεση ότι όλα τα νοήματα είναι σταθερά και ισχύουν για όλους.

Οι τεχνικές της κοινωνικής ψυχολογίας συγκεντρώνουν κυρίως τις παραστάσεις των ατόμων, δηλαδή περισσότερο αυτό που πιστεύουν ή που θέλουν να πιστεύουν, παρά τους αντικειμενικούς παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν αυτές τις παραστάσεις.

Για να αποφευχθούν οποιεσδήποτε παρερμηνείες, να διατηρηθεί ο αυθορμητισμός των συμμετεχόντων και η ελευθερία του ερευνητή επιλέχθηκε να υπάρχει ερωτηματολόγιο το οποίο απαντούσε ο συμμετέχων στην έρευνα, παρουσία του ερευνητή.

Η μέθοδος σύμφωνα με την οποία διεξήχθη η έρευνα στηρίχθηκε σε ένα συνδυασμό ερωτηματολογίου και συνέντευξης. Το ερωτηματολόγιο συμπληρωνόταν

⁴⁴ Νότα Κυριαζή, «Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας», στο «Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα», επιμέλεια Γιώτα Παπαγεωργίου, εκδόσεις Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2004, σελ 295.

παρουσία του ερευνητή που έθετε επιπλέον ερωτήσεις και έδινε διευκρινίσεις όπου κάτι τέτοιο κρινόταν απαραίτητο. Θα πρέπει ίσως να σημειωθεί ότι κάθε συμμετέχων ερωτήθηκε ξεχωριστά και ότι οι όποιες διευκρινίσεις δόθηκαν δεν είχαν καμία κατευθυντική τάση, αλλά αφορούσαν μόνο στο περιεχόμενο του ερωτηματολογίου.

Οι ερωτήσεις είχαν ως κύριο στόχο να ξεκινήσει μια συζήτηση αφού η έρευνα είχε ως σκοπό τη σκιαγράφηση της σχέσης του εφήβου με το διαδίκτυο. Οι κλειστές ερωτήσεις είχαν ως στόχο τη συγκέντρωση βασικών πληροφοριών για τη συνέχιση της έρευνας και την ομαλή πορεία του διαλόγου. Πιο συγκεκριμένα η πρώτη ερώτηση αφορούσε στην ύπαρξη ή μη πρόσβασης στο διαδίκτυο, με σκοπό την έναρξη του διαλόγου και τη στόχευση στο θέμα της έρευνας. Στην όγδοη ερώτηση σχετικά με το κατά πόσο υπάρχει γονεϊκή επίβλεψη κατά τη διάρκεια της χρήσης του διαδικτύου η ερώτηση ήταν κλειστή γιατί στόχος ήταν να βρεθεί το ποσοστό της γονεϊκής παρέμβασης στη σχέση του χρήστη με το μέσο μόνο σε ό,τι αφορά ένα συγκεκριμένο τμήμα της συμπεριφοράς του. Η ένατη ερώτηση, επελέχθη κλειστή διότι σκοπός της ήταν να καταδείξει την εικόνα που έχει ο ίδιος ο χρήστης σε σχέση με το μέσο και να διαπιστωθεί ποσοτικά ποιο χρονικό διάστημα ορίζεται ως «μεγάλο» από τους χρήστες του διαδικτύου σε σχέση με το χρόνο που περνούν «συνδεδεμένοι».

Οι περαιτέρω κλειστές ερωτήσεις που συγκροτούν το ερωτηματολόγιο, είχαν ως στόχο την κατηγοριοποίηση του λόγου για τον οποίο οι έφηβοι επισκέπτονται συχνότερα τους διαδικτυακούς τόπους (πέμπτη ερώτηση), τη συχνότητα χρήσης του μέσου (τέταρτη ερώτηση), των δραστηριοτήτων που επιλέγουν οι νέοι όταν είναι συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο, τις εναλλακτικές του διαδικτύου ενασχολήσεις των νέων στον ελεύθερό τους χρόνο (δέκατη ερώτηση), τις δημοφιλέστερες εφαρμογές που χρησιμοποιούν οι έφηβοι (έβδομη ερώτηση), τις δραστηριότητες που έχουν αντικατασταθεί από τη χρήση του συγκεκριμένου μέσου (ενδέκατη ερώτηση), τους λόγους για τους οποίους κάποιος μπορεί να ξοδεύει μεγάλο μέρος του ελεύθερου του χρόνου στο διαδίκτυο (δέκατη τρίτη ερώτηση) και το ποιο συναίσθημα μπορεί να συνδέεται περισσότερο με την εκτεταμένη χρήση του διαδικτύου (δέκατη τέταρτη ερώτηση).

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει και ανοικτές ερωτήσεις που ως στόχο έχουν να γράψει ή να πει ο συμμετέχων στην έρευνα την άποψή του ελεύθερα χωρίς να περιορίζεται από συγκεκριμένες επιλογές. Ο λόγος που επιλέχθηκαν τέτοιες ερωτήσεις ήταν για να ξεκουραστεί ο αναγνώστης και συμμετέχων από τη συνεχόμενη επιλογή «έτοιμων απαντήσεων» αλλά και για να αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον του. Παρά τη δυσκολία της κωδικοποίησης και κατηγοριοποίησης οι ανοικτές ερωτήσεις επέτρεψαν την ανανέωση του ενδιαφέροντος των συμμετεχόντων, την ομαλή συνέχιση και την περαιτέρω ανάπτυξη της συνέντευξης. Τέτοιες ερωτήσεις στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο ήταν εκείνη σχετικά με το αν υπάρχουν ιστοσελίδες που μπορεί να προκαλέσουν εθισμό λόγω του περιεχομένου τους και αν ναι ποιές είναι αυτές (δωδέκατη ερώτηση). Η τελευταία ερώτηση είχε ως στόχο να καταγραφεί η άποψη των συμμετεχόντων σχετικά με το αν υπάρχουν στο περιβάλλον του συμμετέχοντα εθισμένοι χρήστες του διαδικτύου, πώς μπορούν να βοηθήσουν κάποιον που μπορεί να έχει εθιστεί και πώς μπορούν οι ίδιοι να αποφύγουν μια ενδεχόμενη εξάρτηση από τη χρήση του διαδικτύου.

Φύλο:
Ηλικία
Ονοματεπώνυμο (προαιρετικά)

1. Έχετε πρόσβαση στο διαδίκτυο
Ναι Όχι

2. Σε ποιο χώρο βρίσκετε πρόσβαση στο διαδίκτυο συνήθως
(Μπορούν να δοθούν μέχρι δυο απαντήσεις)

A. Στο σχολείο B. Στο σπίτι
Γ. Σε κάποιο internet cafe Δ. Σε σπίτι φίλων

3. Πόσο συχνά χρησιμοποιείτε το διαδίκτυο

A. Κάθε μέρα B. Δυο φορές την εβδομάδα
Γ. Μια φορά το μήνα Δ. Μια φορά το μήνα ή λιγότερο

4. Πόσες ώρες αφιερώνετε συνήθως στο διαδίκτυο σε κάθε σας ημερήσια επίσκεψη

A. 1-2 ώρες B. 2-4 ώρες
Γ. 4-6 ώρες Δ. 6 και παραπάνω ώρες

5. Για ποιο λόγο επισκέπτεστε το διαδίκτυο συχνότερα
(Μπορούν να δοθούν μέχρι δυο απαντήσεις)

A. Πληροφόρηση B. Παίξιμο παιχνιδιών on line
Γ. Συζητήσεις - Επικοινωνία Δ. Αποστολή/Λήψη e-mail
Ε. Κατέβασμα μουσικής, βίντεο, παιχνιδιών, κλπ.

6. Τι είδους ιστοσελίδες προτιμάτε να επισκέπτεστε

A. Διασκέδασης (π.χ. myspace, youtube)
B. Διαχείρισης e-Mail (π.χ. Yahoo, Gmail)
Γ. Ενημερωτικές (Ειδήσεις, αθλητικά, μόδα , κλπ)
Δ. Chat rooms
Ε. Forums συζητήσεων
ΣΤ. Αγορές on-line

7. Τι είδους εφαρμογές διαδικτύου χρησιμοποιείτε περισσότερο?
 Α. Messengers (MSN, Yahoo, ICQ)
 Β. Search engines (google, yahoo)
 Γ. Downloaders (Torrents, e-mule, etc)
 Δ. On-line games (WoW, etc)
8. Υπάρχει γονεϊκή ή άλλη επίβλεψη όσο βρίσκεστε on line
 ΝΑΙ ΟΧΙ
9. Θεωρείτε ότι αφιερώνετε μεγάλο μέρος του ελεύθερού σας χρόνου στο διαδίκτυο
 ΝΑΙ ΟΧΙ
10. Εκτός από την πλοήγηση στο διαδίκτυο ποιες άλλες δραστηριότητες απασχολούν τον ελεύθερό σας χρόνο;
 Α. ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ Β. ΜΟΥΣΙΚΗ
 Γ. ΕΞΟΔΟΣ ΜΕ ΦΙΛΟΥΣ Δ. ΔΙΑΒΑΣΜΑ
 Ε. ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑ ΣΤ. ΆΛΛΗ ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΗ
11. Ποια από τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου σας θα λέγατε ότι έχει αντικαταστήσει περισσότερο η χρήση του διαδικτύου.
 Α. ΜΟΥΣΙΚΗ Β. ΕΞΟΔΟΣ ΜΕ ΦΙΛΟΥΣ
 Γ. ΔΙΑΒΑΣΜΑ Δ. ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ
 Ε. ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑ
12. Θεωρείτε ότι κάποιες από τις ιστοσελίδες που επισκέπτεστε προκαλούν διάθεση να τις επισκέπτεστε συνεχώς; Αν ναι, ποιες.

13. Ποιοι είναι οι ουσιαστικοί λόγοι για τους οποίους κάποιος μπορεί να ξοδεύει πολλές ώρες στο διαδίκτυο (Σημειώστε τους 3 βασικότερους);
 Α. ΓΙΑΤΙ ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΠΟΛΛΑ ΝΕΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΧΕΙ ΑΜΕΣΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΕ ΕΝΑΝ ΠΛΟΥΤΟ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
 Β. ΓΙΑΤΙ ΒΡΙΣΚΕΙ ΠΟΛΛΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΚΑΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΣΥΖΗΤΑ ΧΩΡΙΣ ΦΟΒΟ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ
 Γ. ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΚΑΤΙ ΚΑΛΥΤΕΡΟ Η' ΠΙΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΝΑ ΚΑΝΕΙ
 Δ. ΓΙΑΤΙ ΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΑΠΑΙΤΟΥΝ ΠΟΛΛΕΣ ΩΡΕΣ
 Ε. ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΕΧΕΙ ΕΝΑΝ ΤΡΟΠΟ ΝΑ ΣΕ ΚΑΝΕΙ ΝΑ ΞΕΧΝΑΣ ΤΟ ΑΓΧΟΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΤΑΛΑΙΠΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ

14. Γνωρίζετε ότι στην Κίνα έχει δημιουργηθεί ο όρος techno-freaks για να περιγράψει έφηβους εθισμένους στη χρήση του διαδικτύου; Ποιες από τις παρακάτω λέξεις πιστεύετε πως περιγράφουν καλύτερα την εξάρτηση από το διαδίκτυο;

Α. ΣΥΝΗΘΕΙΑ

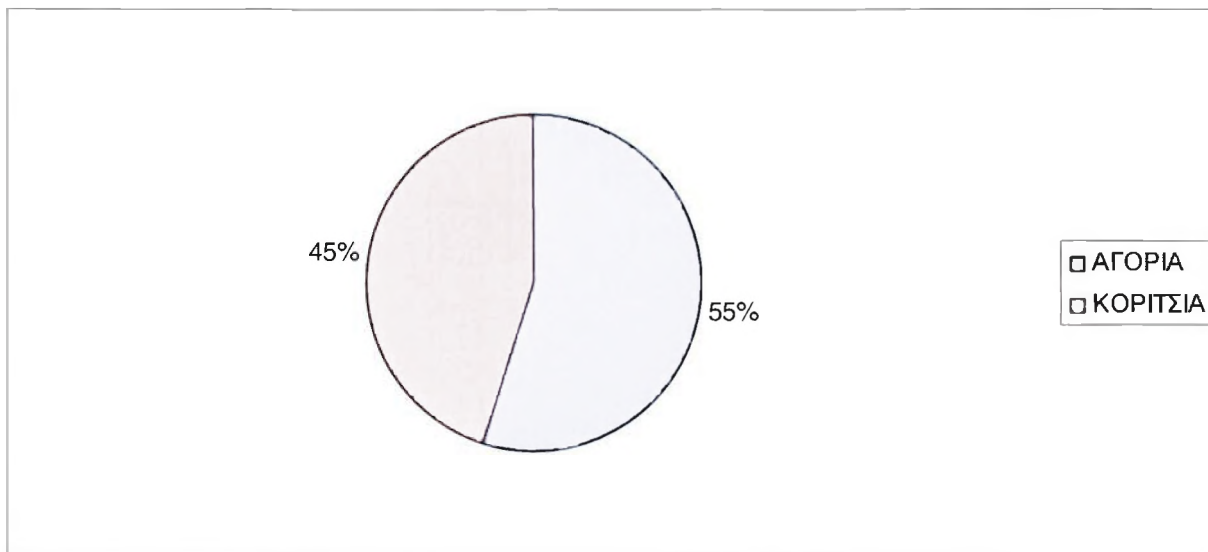
Β. ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ

Γ. ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ

Δ. ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ

15. Πιστεύετε ότι κάποιος φίλος σας μπορεί να έχει εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου; Γνωρίζετε πως μπορείτε να τον βοηθήσετε; Τι πιστεύετε ο,τι μπορείτε να κάνετε για να το αποφύγετε εσείς;

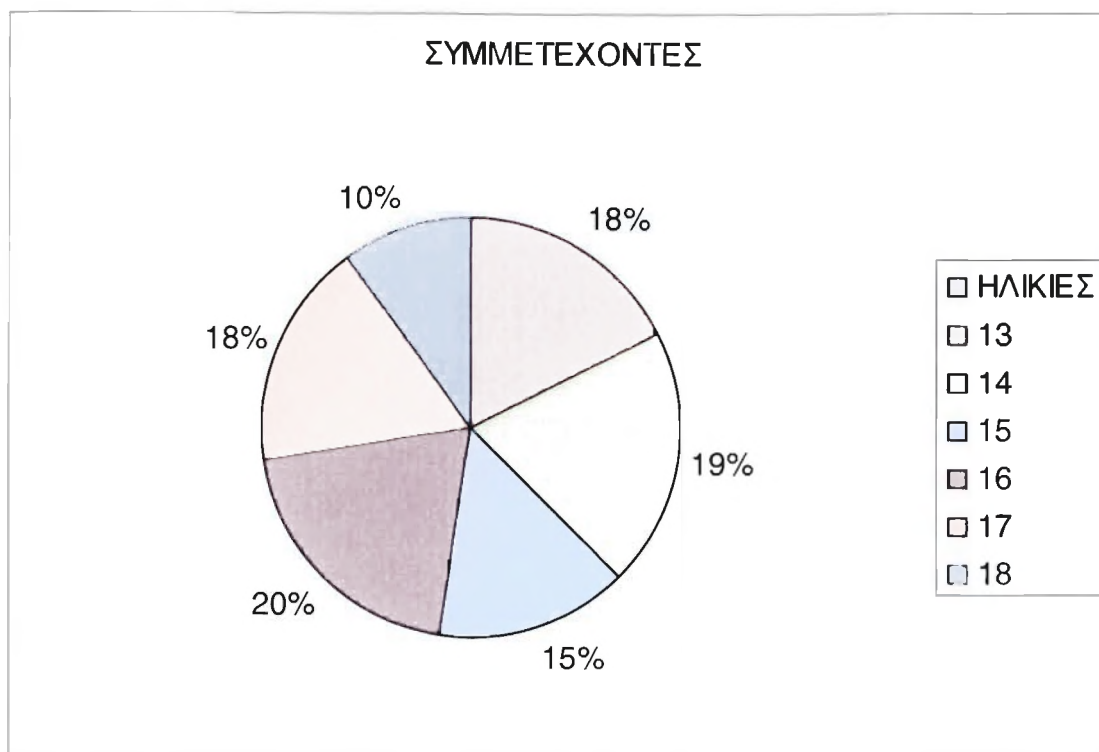
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

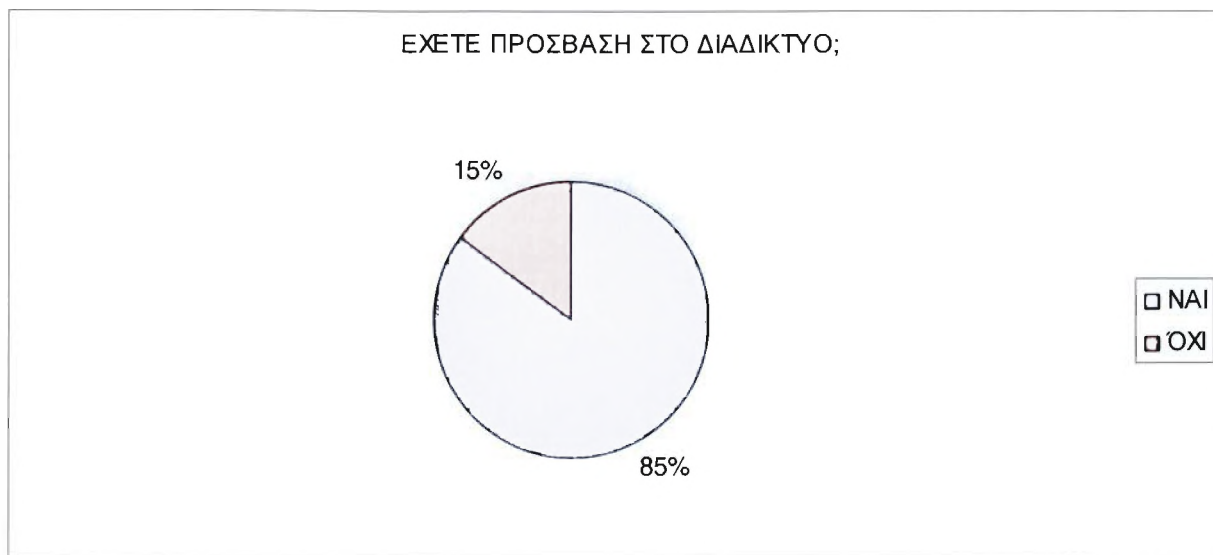
Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε συνολικό δείγμα 40 εφήβων από 13 έως και 18 ετών. Ορισμένοι από τους συμμετέχοντες έλαβαν μέρος στη συνέντευξη ως μέλη του πνευματικού κέντρου Κορυδαλλού όπου ως μετέχοντες στο καλλιτεχνικό εργαστήριο υπό τη διεύθυνση της κυρίας Δαμοπούλου δέχτηκαν να απαντήσουν στις ερωτήσεις σχετικά με τη σχέση των εφήβων και το διαδίκτυο. Άλλοι απάντησαν στο ερωτηματολόγιο πάντα με την παρουσία του ερευνητή με την ιδιότητά τους ως μαθητές στο 2^ο Γυμνάσιο Νάξου και άλλοι ως μαθητές στο γυμνάσιο Κουτσουρά και στο Λύκειο Μακρύ Γιαλού στη Σητεία της Κρήτης. Ορισμένοι συμμετείχαν στην έρευνα κατά τη διάρκεια της σύνδεσής τους στο διαδίκτυο στο net Orange στο Νέο Κόσμο της Αθήνας.

Από το σύνολο του δείγματος 15% των ερωτηθέντων είναι αλλοδαποί που διαμένουν στην πρωτεύουσα, 30% έχουν ως μόνιμο τόπο διαμονής την περιφέρεια και το 55% διαμένει στην πρωτεύουσα.

Στο σύνολο των 40 ερωτηθέντων το 55% είναι αγόρια και το 45% κορίτσια. Η ελαφρά επικράτηση των αγοριών έναντι των κοριτσιών εφήβων μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι στο συγκεκριμένο internet station, ήταν συχνότερη η παρουσία των αγοριών παρά των κοριτσιών. Επιπλέον, τα κορίτσια αντιμετώπιζαν τον ερευνητή με περισσότερη δυσπιστία και συστολή σε σχέση με τα συνομήλικά τους αγόρια.

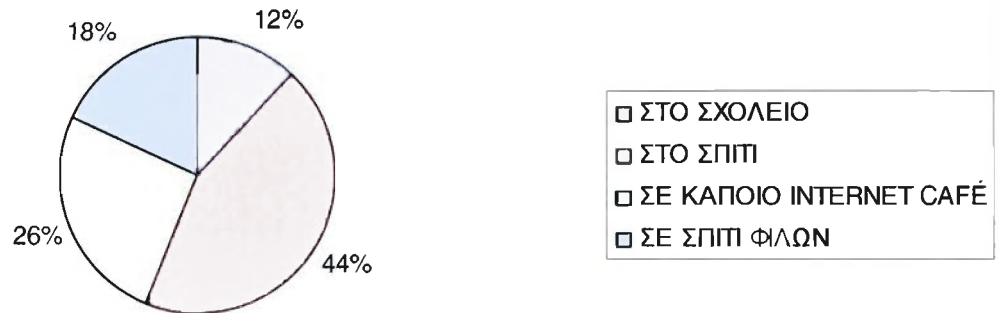

Από τους 40 συμμετέχοντες το 18% είναι δεκατριών ετών, το 19% είναι δεκατεσσάρων το 15% είναι δεκαπέντε ετών, το 20% είναι δεκαέξι ετών το 18% είναι δεκαέξι ετών το 17% είναι δεκαεπτά ετών και το 10% δεκαοκτώ χρονών. Οι νεαρότερες ηλικίες έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την έρευνα και η ανταπόκρισή τους ήταν πολύ πιο άμεση σε σχέση με τους εφήβους των τελευταίων τάξεων του Λυκείου. Οι ερωτηθέντες όταν δεν ήθελαν να συμμετέχουν στην έρευνα θεωρούσαν ως τροχοπέδη την έλλειψη χρόνου, την έλλειψη ενδιαφέροντος, την ανησυχία για την καταγραφή των προσωπικών τους δεδομένων παρά τη διαβεβαίωση του ερευνητή για τη διαφύλαξή τους.

Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων δήλωσε με ποσοστό 85% ότι έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο αποδεικνύοντας τη διεισδυτικότητα του μέσου στην εφηβική ηλικία.

ΣΕ ΠΟΙΟ ΧΩΡΟ ΒΡΙΣΚΕΤΕ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΣΥΝΗΘΩΣ;

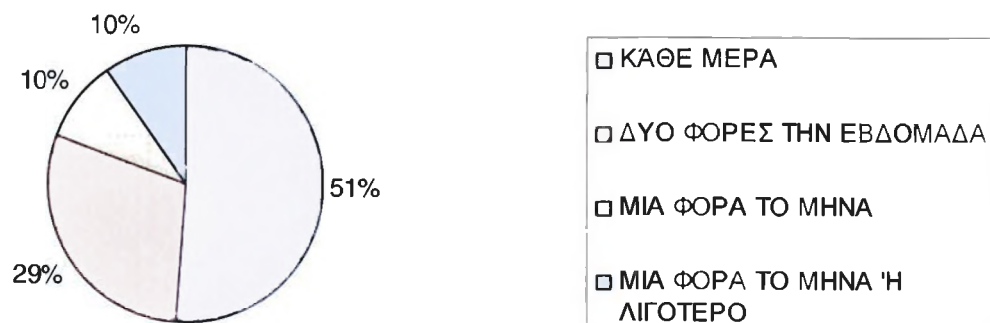

Στην ερώτηση που αφορά στο χώρο στον οποίο οι έφηβοι έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, το 44% απάντησε ότι έχει πρόσβαση στο σπίτι, το 26% σε κάποιο net station το 18% σε σπίτι φίλων και το 12% στο σχολείο. Η συγκεκριμένη ερώτηση έγινε με στόχο να διαπιστωθεί ο βαθμός εξοικείωσης με το μέσο και όπως προκύπτει από τα ευρήματα το διαδίκτυο έχει μια θέση στην κατοικία, στο χώρο διασκέδασης και στο σχολείο. Από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι το διαδίκτυο είναι παρόν σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα του εφήβου, τόσο στους χώρους ξεκούρασης και διασκέδασης όσο και στους χώρους μάθησης.

Σε όλες τις ηλικίες τα κορίτσια έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο κατά πλειοψηφία στο σπίτι τους ενώ τα αγόρια αναζητούν τη σύνδεση στο διαδίκτυο κυρίως σε net stations.

Στις μικρότερες ηλικίες οι έφηβοι συνδέονται στο διαδίκτυο σε χώρους εκτός σπιτιού καθώς οι γονείς τους δεν επιτρέπουν την καθημερινή χρήση του διαδικτύου και δεν τους παρέχουν οικονομική ενίσχυση για να αποκτήσουν υπηρεσίες διαδικτύου κυρίως προκειμένου να μην παραμελήσουν τις σχολικές τους υποχρεώσεις και να μην συνδέονται σε μη ελεγχόμενες από τους γονείς ιστοσελίδες. Φαίνεται πως οι γονείς επιλέγουν να «καθυστερήσουν» την έλευση του διαδικτύου στην καθημερινότητα των παιδιών τους γιατί γνωρίζουν ότι αποτελεί για αυτά διασκέδαση κι έναν επιπλέον τρόπο επικοινωνίας με τους φίλους και τους συνομηλίκους τους.

ΠΟΣΟ ΣΥΧΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙΤΕ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ;

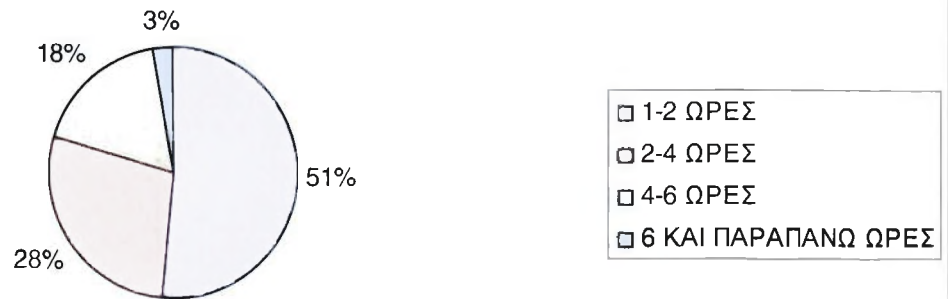

Στη σχετική με τη συχνότητα χρήσης του διαδικτύου ερώτηση το 51% δήλωσε ότι χρησιμοποιεί το διαδίκτυο κάθε μέρα, το 29% δυο φορές την εβδομάδα, το 10% μια φορά το μήνα και το 10% μια φορά το μήνα ή λιγότερο.

Οι μικρότερες ηλικίες τείνουν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο με μικρότερη συχνότητα από όσο το χρησιμοποιούν οι μεγαλύτερες ηλικίες. Όμως στην ηλικία των 16-17 ετών η συχνότητα επισκεψιμότητας στο διαδίκτυο μειώνεται αισθητά καθώς οι σχολικές υποχρεώσεις πιέζουν για μεγαλύτερη αφοσίωση και κυρίαρχο ρόλο στη ζωή των νέων παίζει ο έρωτας.

Στη συγκεκριμένη ερώτηση τα κορίτσια «υστερούν» ελαφρώς στη χρήση του διαδικτύου καθώς τα αγόρια εμφανίζονται ιδιαίτερα εξοικειωμένα με το μέσο, τις δυνατότητες και τις χρήσεις του.

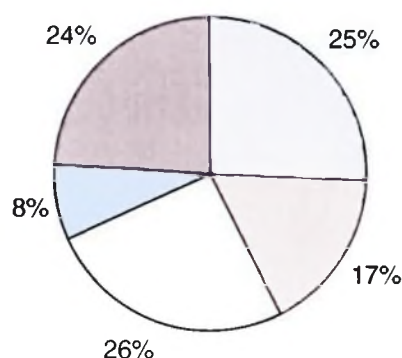
ΠΟΣΕΣ ΩΡΕΣ ΠΕΡΙΠΟΥ ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΕ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΣΕ ΚΑΘΕ ΗΜΕΡΗΣΙΑ
ΣΑΣ ΕΠΙΣΚΕΨΗ;

Στην ερώτηση που σχετίζεται με τις ώρες που αφιερώνουν οι νέοι σε κάθε ημερήσια επίσκεψή τους στο διαδίκτυο το 51% απάντησε ότι αφιερώνει από μια έως δυο ώρες την ημέρα, το 28% απάντησε ότι αφιερώνει από δυο έως τέσσερις ώρες ημερησίως στο διαδίκτυο, το 18% υποστήριξε ότι αφιερώνει τέσσερις έως έξι ώρες σε κάθε ημερήσια πλοήγησή του στο διαδίκτυο και το 3% ότι η χρήση του διαδικτύου απασχολεί 6 ή παραπάνω ώρες από το 24ωρό του.

Στη συγκεκριμένη ερώτηση δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση στη συμπεριφορά των δυο φύλων απέναντι στη χρήση του διαδικτύου, όμως τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά χρησιμοποιούν το διαδίκτυο περισσότερες ώρες σε κάθε ημερήσιά τους επίσκεψης σε σχέση με τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά. Όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, ανεξάρτητα από τη συχνότητα της επισκεψιμότητας και ανεξάρτητα από το φύλο των ερωτηθέντων, η πλειοψηφία τους κάνει χρήση του διαδικτύου από μια έως τέσσερις ώρες σε κάθε επίσκεψη.

ΓΙΑ ΠΟΙΟ ΛΟΓΟ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣΤΕ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΣΥΧΝΟΤΕΡΑ;

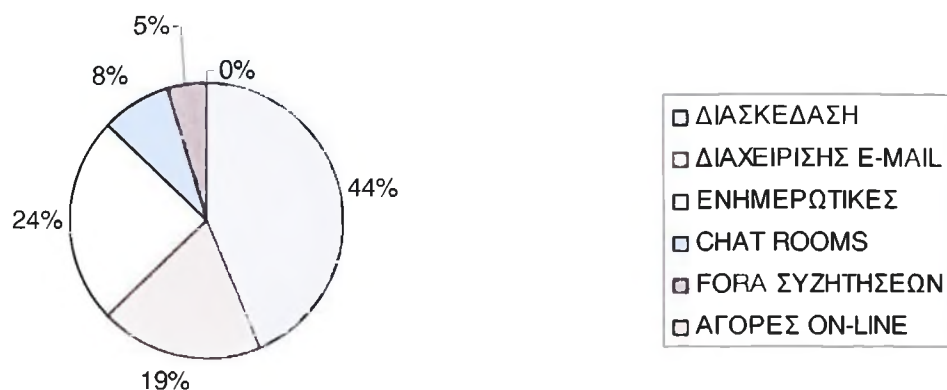
- ☐ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ
- ☐ ΠΑΙΞΙΜΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙΩΝ ON LINE
- ☐ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
- ☐ ΑΠΟΣΤΟΛΗ-ΛΗΨΗ E-MAIL
- ☐ ΚΑΤΕΒΑΣΜΑ ΜΟΥΣΙΚΗΣ, ΒΙΝΤΕΟ, ΠΑΙΧΝΙΔΙΩΝ, Κ.Λ.Π.

Οι λόγοι για τους οποίους οι νέοι επιλέγουν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ποικίλουν, όπως προκύπτει και από το παραπάνω γράφημα που απεικονίζει τα ευρήματα της έρευνας. Το 26% κατεβάζει παιχνίδια, μουσική και βίντεο από το διαδίκτυο, το 25% χρησιμοποιεί το διαδίκτυο για την πληροφόρησή του, το 24% παίζει διαδικτυακά παιχνίδια, το 17% επικοινωνεί και συζητά χρησιμοποιώντας το διαδίκτυο και το 8% το επιλέγει κυρίως για την αποστολή και λήψη ηλεκτρονικής αλληλογραφίας.

Τα κορίτσια επιλέγουν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο κυρίως ως μέσο επικοινωνίας και πληροφόρησης, ενώ τα αγόρια «κατεβάζουν» μουσική, βίντεο και παιχνίδια από το διαδίκτυο.

Δεν παρατηρήθηκε κάποια σημαντική διαφοροποίηση στις διάφορες ηλικίες σε ό,τι αφορά τους πιο συνηθισμένους λόγους επίσκεψης του διαδικτύου.

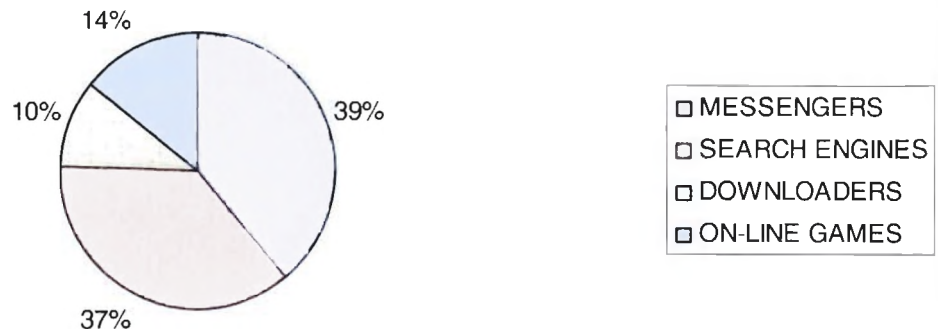
ΤΙ ΕΙΔΟΥΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ ΠΡΟΤΙΜΑΤΕ ΝΑ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣΤΕ;

Στην ερώτηση με στόχο να επισημανθούν οι ιστοσελίδες που προτιμούν να επισκέπτονται συχνότερα οι συμμετέχοντες, το 44% απάντησε ότι επισκέπτεται συχνότερα ιστοσελίδες διασκέδασης, το 24% προτιμάει ενημερωτικές σελίδες, το 19% εκδήλωσε προτίμηση σε ιστοσελίδες διαχείρισης της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, το 8% απάντησε ότι προτιμάει τις ιστοσελίδες γνωριμιών και δικτύωσης και μόλις το 5% επισκέπτεται fora ανταλλαγής απόψεων.

Τα κορίτσια προτιμούν τις σελίδες διασκέδασης και ενημέρωσης, ενώ τα αγόρια επιλέγουν στις μικρότερες ηλικίες τα fora συζητήσεων που αφορούν σε διαδικτυακά παιχνίδια, ενώ σε μεγαλύτερες ηλικίες στρέφονται και αυτοί στην ενημέρωση μέσω διαδικτύου.

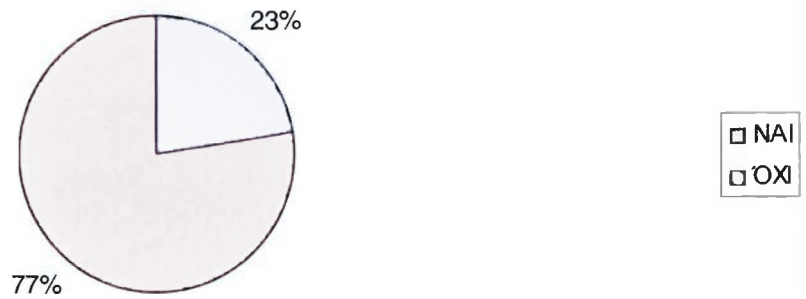
ΤΙ ΕΙΔΟΥΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙΤΕ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ;

Οι δημοφιλέστερες εφαρμογές του διαδικτύου είναι με ποσοστό 39% οι messengers (msn, yahoo), με ποσοστό 37% οι μηχανές αναζήτησης (google, mozilla) με ποσοστό 14% τα διαδικτυακά παιχνίδια και με ποσοστό 10% τα προγράμματα «κατεβάσματος» παιχνιδιών, προγραμμάτων, βίντεο και μουσικής (torrent, limewire).

Οι εφαρμογές messenger είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς σε αγόρια και κορίτσια κάθε ηλικίας. Τα κορίτσια σε σύγκριση με τα αγόρια δεν προτιμούν τις εφαρμογές που αφορούν σε προγράμματα «κατεβάσματος» παιχνιδιών και μουσικής όμως αντιθέτως, χρησιμοποιούν περισσότερο τις μηχανές αναζήτησης σε σχέση με τα αγόρια.

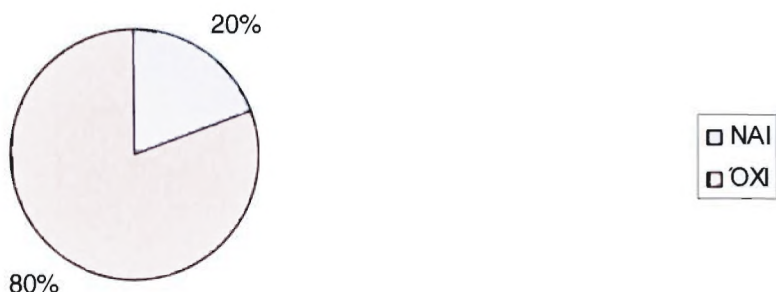
ΥΠΑΡΧΕΙ ΓΟΝΕΪΚΗ Η ΑΛΛΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗ ΟΣΟ ΒΡΙΣΚΕΣΤΕ ON-LINE;

Όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, το 77% των συμμετεχόντων απάντησε ότι δεν υπάρχει γονεϊκή επίβλεψη για όσο χρονικό διάστημα βρίσκονται συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο, ενώ το 23% απάντησε θετικά στην επίβλεψη των γονέων κατά τη διάρκεια της χρήσης του διαδικτύου.

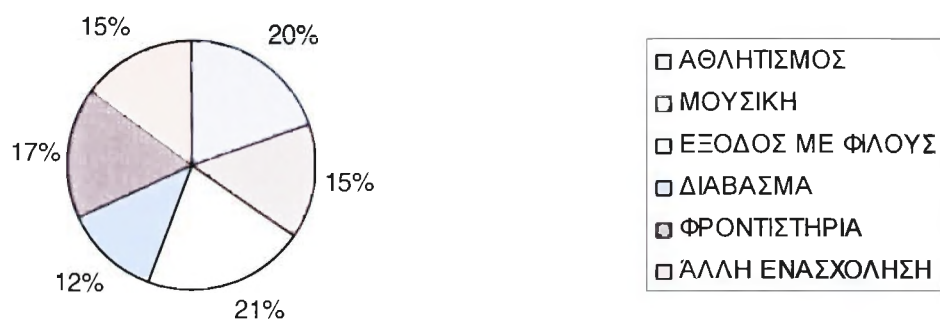
Δεν υπάρχει κάποια διαφοροποίηση με βάση το φύλο σε ότι αφορά τη γονεϊκή επίβλεψη όμως παρατηρείται μια ελαφρά αύξηση της γονεϊκής επίβλεψης στην ηλικία των δεκατριών ετών.

ΘΕΩΡΕΙΤΕ ΟΤΙ ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΕ ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ
ΣΑΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων με ποσοστό 80% απάντησε ότι θεωρεί ότι δεν αφιερώνει μεγάλο μέρος του ελεύθερου του χρόνου στη χρήση του διαδικτύου σε σχέση με το 20% που πιστεύει ότι πράγματι αφιερώνει μεγάλο μέρος του ελεύθερου του χρόνου on – line. Οι μικρότεροι σε ηλικία συμμετέχοντες στην έρευνα φαίνεται ότι δε συνειδητοποιούν το ποσοστό του ελεύθερου τους χρόνου που δαπανάται στη χρήση του διαδικτύου, σε αντίθεση με τα μεγαλύτερα παιδιά ανεξαρτήτως φύλου που οριοθετούν πιο συγκεκριμένα τον καταμερισμό του ελεύθερου τους χρόνου.

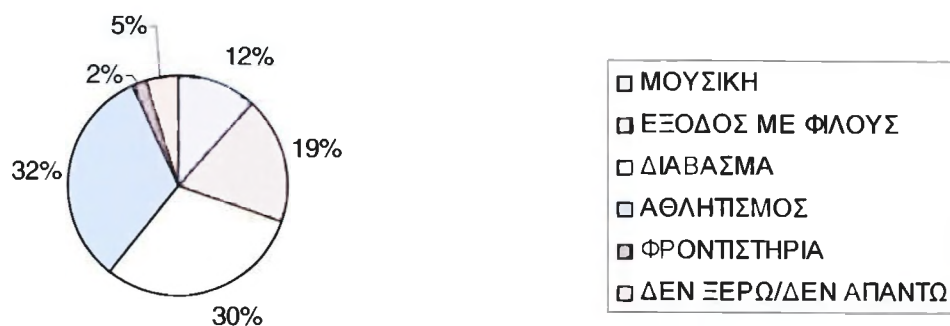
ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΗΓΗΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΠΟΙΕΣ ΆΛΛΕΣ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΝ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΧΡΟΝΟ ΣΑΣ;

Σε ερώτηση σχετικά με τις άλλες ασχολίες των εφήβων τα ποσοστά είναι σχεδόν ισομερώς καταμερισμένα μεταξύ του αθλητισμού, της μουσικής, της εξόδου με φίλους, το διάβασμα, τα φροντιστήρια ή κάποια άλλη ενασχόληση. Πιο συγκεκριμένα, το 21% βγαίνει με τους φίλους του στον ελεύθερό του χρόνο, το 20% κάνει αθλητισμό, το 17% πηγαίνει σε διάφορα φροντιστήρια, το 15% ασχολείται με τη μουσική ή την τέχνη γενικότερα και το 12% διαβάζει για το σχολείο ή για προσωπική του ευχαρίστηση.

Αγόρια και κορίτσια ξοδεύουν τον ελεύθερό τους χρόνο στις εξόδους με τους φίλους και τον αθλητισμό. Οι μικρότερες ηλικίες φαίνεται ότι περνούν τον ελεύθερό χρόνο τους σε φροντιστήρια, ενώ οι μεγαλύτεροι αφιερώνουν χρόνο κυρίως στους φίλους τους.

ΠΟΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΑΣ ΘΑ
ΛΕΓΑΤΕ ΟΤΙ ΕΧΕΙ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΗΣΕΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ
ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ;

Στην ερώτηση σχετικά με το ποιές δραστηριότητες μπορεί να έχουν αντικατασταθεί από τη χρήση του διαδικτύου τα ευρήματα της έρευνας υποδεικνύουν ότι οι νέοι έχουν αντικαταστήσει τον αθλητισμό και την ενασχόλησή τους με αυτόν με τη χρήση του διαδικτύου σε ποσοτό 32%. Το 30% των ερωτηθέντων υποστηρίζει ότι κάνει χρήση του διαδικτύου τις ώρες που υπό άλλες συνθήκες θα διάβαζε είτε για να ανταποκριθεί στις σχολικές του υποχρεώσεις είτε ως διασκέδαση. Το 12% έχει αντικαταστήσει την ενασχόλησή του με τη μουσική με τη χρήση του διαδικτύου. Το 5% δεν επιθυμεί να απαντήσει στη συγκεκριμένη ερώτηση ενώ το 2% απάντησε ότι η χρήση του διαδικτύου γίνεται εις βάρος του χρόνου που θα αφιερωνόταν στο φροντιστήριο. Τα αγόρια έχουν κυρίως αντικαταστήσει τον αθλητισμό και την έξοδο με φίλους με τη χρήση του διαδικτύου ενώ τα κορίτσια αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στο διαδίκτυο παρά στο διάβασμα και την έξοδο με φίλους.

ΘΕΩΡΕΙΤΕ ΟΤΙ ΚΑΠΟΙΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ ΠΟΥ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣΤΕ
ΠΡΟΚΑΛΟΥΝ ΔΙΑΘΕΣΗ ΓΙΑ ΝΑ ΤΙΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣΤΕ ΣΥΝΕΧΩΣ;ΑΝ ΝΑΙ, ΠΟΙΕΣ;

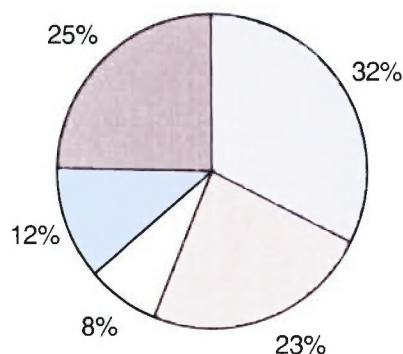

Σε ερώτηση σχετικά με το αν υπάρχουν ιστοσελίδες τις οποίες οι έφηβοι επιλέγουν να επισκέπτονται συνεχώς το 67% απάντησε πως υπάρχουν και ανέφερε κυρίως ιστοσελίδες δικτύωσης όπως το facebook και το hi-5 και ιστοσελίδες διασκέδασης και ενημέρωσης όπως το you tube. Το 25% απάντησε ότι δεν επισκέπτεται συγκεκριμένες ιστοσελίδες συχνά, ενώ το 8% αποφάσισε να μην απαντήσει σε αυτή την ερώτηση.

Αγόρια και κορίτσια επισκέπτονται εξίσου σελίδες διασκέδασης. Τα κορίτσια προτιμούν τις σελίδες δικτύωσης και συγκεκριμένα την ιστοσελίδα www.hi-5.com. Οι μεγαλύτερες ηλικίες από 16 ως 18 ετών θεωρούν ότι δεν υπάρχουν ιστοσελίδες τις οποίες ο χρήστης του διαδικτύου επισκέπτεται διαρκώς.

ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΚΑΠΟΙΟΣ ΜΠΟΡΕΙ
ΝΑ ΞΟΔΕΥΕΙ ΠΟΛΛΕΣ ΩΡΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- ☐ ΓΙΑΤΙ ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΠΟΛΛΑ ΝΕΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΧΕΙ ΑΜΕΣΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΕ ΠΛΟΥΤΟ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
- ☐ ΓΙΑΤΙ ΒΡΙΣΚΕΙ ΠΟΛΛΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΚΑΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΣΥΖΗΤΑ ΧΩΡΙΣ ΦΟΒΟ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ
- ☐ ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΚΑΤΙ ΚΑΛΥΤΕΡΟ Η ΠΙΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΝΑ ΚΑΝΕΙ
- ☐ ΓΙΑΤΙ ΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΑΠΑΙΤΟΥΝ ΠΟΛΛΕΣ ΩΡΕΣ
- ☒ ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΕΧΕΙ ΕΝΑΝ ΤΡΟΠΟ ΝΑ ΣΕ ΚΑΝΕΙ ΝΑ ΞΕΧΝΑΣ ΤΟ ΑΓΧΟΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΤΑΛΑΙΠΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ

Οι λόγοι που υποδεικνύονται από τους συμμετέχοντες ως οι πιο σημαντικοί που ωθούν κάποιον να κάνει χρήση του διαδικτύου είναι με ποσοστό 32% ο πλούτος της γνώσης που είναι διαθέσιμος στο διαδίκτυο, με ποσοστό 25% το διαδίκτυο αναφέρεται ως τρόπος διαφυγής από την καθημερινότητα, με ποσοστό 23% οι χρήστες του διαδικτύου το επιλέγουν για να κάνουν νέους φίλους και να συζητούν πιο ελεύθερα ό, τι τους απασχολεί, με ποσοστό 12% είναι το πολύωρο παιχνίδι στο διαδίκτυο και με ποσοστό 8% το διαδίκτυο θεωρείται το αντίδοτο στην ανία!

Στις μικρότερες ηλικίες από 13-15 ετών οι έφηβοι προτιμούν κυρίως να κάνουν γνωριμίες μέσω διαδικτύου και να παίζουν παιχνίδια στο διαδίκτυο. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, επιλέγουν να κάνουν χρήση του διαδικτύου για να εμπλουτίζουν τις γνώσεις τους και να ξεφεύγουν από την κούραση της καθημερινότητας.

ΓΝΩΡΙΖΕΤΕ ΟΤΙ ΣΤΗΝ ΚΙΝΑ ΕΧΕΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΕΙ Ο ΟΡΟΣ TECHNO-FREAKS
ΓΙΑ ΝΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΙ ΕΦΗΒΟΥΣ ΕΘΙΣΜΕΝΟΥΣ ΣΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ;
ΠΟΙΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΛΕΞΕΙΣ ΠΙΣΤΕΥΕΤΕ ΠΩΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΥΝ
ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΤΗΝ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ;

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφέρουν ότι η λέξη που περιγράφει καλύτερα τον όρο techno-freaks που χρησιμοποιείται στην Κίνα για τους νέους που έχουν εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου είναι με ποσοστό 43% η απομόνωση, με ποσοστό 32% η συνήθεια με ποσοστό 15% η συντροφιά και με ποσοστό 10% η διασκέδαση.

Η τελευταία ερώτηση ως ανοικτή, προκάλεσε το ενδιαφέρον των ερωτηθέντων και έτσι ο ερευνητής μπόρεσε να εκκινήσει ένα διάλογο σχετικά με το αν υπάρχει εξάρτηση από το διαδίκτυο στις ηλικίες 13 έως 18 ετών, αν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες αντιμετωπίζουν κάποιο τέτοιο ζήτημα και τι είδους μέτρα θα μπορούσαν να ληφθούν προκειμένου να αντιμετωπίσει κάποιος την εξάρτησή του.

Οι δεκατριάχρονοι συμμετέχοντες στην έρευνα ανεξαρτήτως φύλου, δήλωσαν κατά πλειοψηφία ότι γνωρίζουν κάποιο φίλο τους που μπορεί να έχει εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου, πως οι ίδιοι δεν πιστεύουν ότι έχουν εθιστεί και πως ο καταλληλότερος τρόπος για να βοηθήσουν το φίλο τους θα ήταν να του προτείνουν άλλες δραστηριότητες και να τον συμπεριλάβουν στις εξόδους τους. Ως μέσο αποφυγής του εθισμού στη χρήση του διαδικτύου, οι νέοι δεκατριών ετών πρότειναν την αντικατάσταση των ωρών της ενασχόλησης με αυτό με άλλες δραστηριότητες πιο «κοινωνικές». Κάποιες συμμετέχουσες δήλωσαν ότι δεν πιστεύουν ότι κάποιος φίλος τους έχει εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου αλλά και στην περίπτωση κατά την οποία θα εντόπιζαν κάποιο τέτοιο ζήτημα θα αγνοούσαν το συγκεκριμένο φίλο για τί θα τις εκνεύριζε μια τέτοια συμπεριφορά.

Οι δεκατετράχρονοι συμμετέχοντες δε διαφοροποιήθηκαν σημαντικά στις απαντήσεις τους από τους κατά ένα χρόνο μικρότερους συμμετέχοντες, όμως, εισήγαγαν νέους τρόπους αντιμετώπισης του εθισμού, αναφερόμενοι στον αυτοέλεγχο, την αναζήτηση βοήθειας από τους φίλους και την οικογένεια και τη σημασία της συντροφικότητας.

Στην ίδια ερώτηση οι δεκαπεντάχρονοι συμμετέχοντες παραδέχτηκαν ότι γνωρίζουν συνομηλίκους τους που μπορεί να έχουν εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου, προτείνουν ως λύση την αποχή από το διαδίκτυο για μεγάλο χρονικό διάστημα και αναδεικνύουν και πάλι τη σημασία των φίλων στην καθημερινότητά τους αφού όλοι προτείνουν την κοινή αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η ηλικία των δεκαέξι χρονών αποφεύγει να απαντήσει στην ερώτηση και όταν εντοπίζει κάποιο ζήτημα εθισμού αναφέρεται στη γονεϊκή φροντίδα και τη συμπαράσταση των φίλων.

Οι δεκαεπτάχρονοι συμμετέχοντες διχάζονται σχετικά με το αν υπάρχει ζήτημα εθισμού στους χρήστες του διαδικτύου. Όσοι εντοπίζουν μια τέτοια διάσταση στη χρήση του διαδικτύου προτείνουν την ενασχόληση του χρήστη του διαδικτύου με άλλες δραστηριότητες όπως η διασκέδαση με φίλους, η μουσική και ο αθλητισμός.

Οι δεκαοκτάχρονοι συμμετέχοντες στην έρευνα επιλέγουν να μην απαντήσουν στη συγκεκριμένη ερώτηση κι όταν απαντούν συνήθως υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει κίνδυνος εθισμού από το συγκεκριμένο μέσο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δύναμη της εικόνας βασίζεται στην αληθοφάνειά της. Η εικόνα εμφανίζεται ως μια «ρεαλιστική» αναπαράσταση της πραγματικότητας παρ' όλο που δεν είναι κάτι περισσότερο από μια εκδοχή της. Ο κώδικας της εικόνας είναι λιγότερο ισχυρός από αυτόν της γλώσσας και τα μηνύματά της, γι' αυτό το λόγο είναι περισσότερο πολυσημικά και λιγότερα επιτακτικά από εκείνα της γλώσσας⁴⁵.

Το παιδί σήμερα, ζει σε ένα περιβάλλον γεμάτο από εικόνες. Όμως παρά το γεγονός ότι το παιδί δεν αντιλαμβάνεται την εικόνα όπως οι ενήλικες, δεν καθίσταται ένα υποκείμενο παντελώς ευάλωτο στη σαγήνη της καθώς σταδιακά μαθαίνει να ερμηνεύει την εικόνα και να τη διαχωρίζει από την εμπειρία. Σταδιακά, μέσα από την καθημερινή τους «σχέση» με την εικόνα, τα παιδιά αναπτύσσουν δεξιότητες στην «ανάγνωση και κατανόηση» της εικόνας. Ανάλογα με την πνευματική και την ψυχική τους ανάπτυξη, τα παιδιά εξελίσσουν την εξοικειώσή τους με τον κόσμο της εικόνας και όταν φτάνουν πλέον στην εφηβεία έχουν τη δυνατότητα τόσο να διαχωρίζουν την πραγματικότητα από την απεικόνισή της όσο και να δίνουν ερμηνείες της σύμφωνα με τον πολιτιστικό κώδικα τόσο της εικόνας όσο και του δέκτη της.

Η συμμετοχή των εφήβων σε διάφορα διαδικτυακά ή μη ψηφιακά παιχνίδια που απαιτούν την επιλογή ενός «χαρακτήρα- παίκτη» ενδιαφέρει τον έφηβο καθώς του δίνει την ευκαιρία να συγκροτήσει μια ταυτότητα, έναν ιδανικό Άλλο που στην πραγματικότητα είναι ο ίδιος του ο εαυτός. Ο έφηβος μπαίνει σε μια διαδικασία που του επιτρέπει να γίνει πομπός και δέκτης καθώς οι νέες τεχνολογίες αυξάνουν τη διαδραστικότητα. Όταν ο νεαρός παίκτης ενός διαδικτυακού παιχνιδιού, επιλέγει το ρόλο –παίκτη με τον οποίο θα συμμετέχει στο παιχνίδι, στην πραγματικότητα επιλέγει μια ιδανική εικόνα του εαυτού του αποδίδοντας στον Άλλο, χαρακτηριστικά που έχει κι ακόμα περισσότερο ιδιότητες που θα ήθελε να έχει. Με άλλα λόγια, ο έφηβος συγκροτώντας έναν «εικονικό» εαυτό, συνθέτει «ένα ψυχικό σύστημα της προσωπικότητας που προκύπτει από τη σύγκλιση του ναρκισσισμού και των ταυτίσεων με τους γονείς, με τα υποκατάστατά τους και τα συλλογικά ιδεώδη⁴⁶», δημιουργεί ένα ιδεώδες του εγώ⁴⁷, δηλαδή ένα πρότυπο με το οποίο επιδιώκει να συμμορφωθεί.

Μια πρόσκαιρη προσκόλληση στα διαδικτυακά παιχνίδια δε συνιστά παθολογική συμπεριφορά. Ας εξετάσουμε την έννοια της εξάρτησης προκειμένου να διαπιστώσουμε σύμφωνα με το δείγμα της έρευνάς μας αν πράγματι παρατηρείται μια σχέση εξάρτησης μεταξύ του νέου της εφηβικής ηλικίας και της χρήσης του διαδικτύου. Ως εξαρτημένο ορίζεται ένα άτομο όταν η ισορροπία του εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σχέση του με εξωτερικά αντικείμενα και τις στάσεις τους.

Ο P.Jeammet⁴⁸ υποστηρίζει ότι μια κατάσταση εξάρτησης είναι δυνατή μόνο σε συνάρτηση με εσωτερικές συνθήκες όπως μια σχετική αποτυχία του υποκειμένου στις πρώιμες εσωτερικεύσεις του που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια της πρώτης διαδικασίας αποχωρισμού- εξατομίκευσης. Η αποτυχία της τραυματικής και γεμάτης

⁴⁵ Κωνσταντίνος Βρύζας στο «Εικόνα και παιδί», επιμέλεια Ουρανία Κωνσταντινίδου- Σέμογλου, cannot not design publications, Θεσσαλονίκη 2005, σελ 430.

⁴⁶ J. Laplanche και J.B. Pontalis, «Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης», εκδόσεις Κέδρος, 1986, σελ 270.

⁴⁷ J. Laplanche και J.B. Pontalis, «Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης», εκδόσεις Κέδρος, 1986, σελ 270.

⁴⁸ P. Jeammet, «Νέες εκδηλώσεις εξάρτησης στην εφηβεία» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», επιμέλεια Ι. Τσιάντης, Δ. Αναστασόπουλος, Μ.Λιακοπούλου, Β.Χαντζάρα, Κ. Χριστιανόπουλος, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σελ 92.

σύγκρουση αρχής συμβαίνει ταυτόχρονα με μια ανικανότητα χρησιμοποίησης του μηχανισμού της απώθησης. Έτσι, εκείνο που καταστέλλεται αποσχίζεται από το υπόλοιπο του εαυτού και δεν περιλαμβάνεται στην τελική διαδικασία ωρίμανσης του εαυτού. Η αδυναμία δημιουργίας και επεξεργασίας αναπαραστάσεων συνεπάγεται μόνιμες ζώνες μη διαφοροποίησης του εαυτού από το αντικείμενο. Όταν δεν ενεργοποιούνται οι μηχανισμοί άμυνας του εφήβου, εκείνος μπορεί να εξαρτηθεί από αντικείμενα με τα οποία έχει μια σχέση προσδοκίας ή εξουσίας.

Πολλοί έφηβοι αντιμετωπίζουν μια παράδοξη κατάσταση όταν η συναισθηματική τους εξάρτηση τους φέρνει σε αντίφαση με την ανάγκη να επιβεβαιώσουν την αυτονομία τους. Όσο πιο αναγκαία φαίνεται μια σχέση στον έφηβο, τόσο δυσκολεύεται να την αντέξει, καθώς νιώθει να απειλείται η ταυτότητά του από τις ανάγκες που αφορούν στις σχέσεις του.

Η βία που συχνά χαρακτηρίζει τα διαδικτυακά παιχνίδια που παίζουν οι έφηβοι, μπορεί υπό ορισμένες συνθήκες να επιτρέπει στον εαυτό να βρει τα όριά του, όταν αυτά απειλούνται. Η βία κάποιες φορές «αποδεσμεύει τις εσωτερικές εντάσεις του εαυτού οι οποίες απειλούν να ξεχειλίσουν αλλά επίσης επιτρέπει τον έλεγχο του αντικειμένου με το να αντικαθιστά και να απελευθερώνει τον εαυτό από την επιρροή του»⁴⁹. Το αντικείμενο – εδώ η χρήση του διαδικτύου-, μπορεί να αντιπροσωπεύει για τον έφηβο, έναν κίνδυνο που τον φέρει το ίδιο το αντικείμενο, που όμως ακριβώς επειδή έρχεται από έξω μπορεί κανείς να τον ελέγξει. Ένας ακόμα λόγος για τον οποίο ο έφηβος μπορεί να επιλέγει να συμμετέχει σε διαδικτυακά παιχνίδια που χαρακτηρίζονται από βία (όπως το Counter strike) είναι η διάθεση του εφήβου να προβάλλει την εσωτερική του οδύνη στον εξωτερικό κόσμο.

Το φαινόμενο που παρατηρείται στους σταθμούς χρήσης του διαδικτύου (net stations), να συγκεντρώνονται παρέες εφήβων στο ίδιο κατάστημα προκειμένου να παίξουν όλοι το ίδιο παιχνίδι ή ακόμα και να συνομιλήσουν μεταξύ τους μέσω διαδικτύου, σχετίζεται με την ανάγκη του εφήβου να μοιραστεί τις διεγέρσεις του, αποφεύγοντας τη μοναξιά και συμμετέχοντας φαντασιακά στη δράση της οθόνης, προσαρμόζεται στην ομοιομορφία που επιβάλλει αυτή η συμπεριφορά για να ανακουφιστεί έστω και προσωρινά από τις συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν το στάδιο ανάπτυξης που ονομάζεται εφηβική διαδικασία.

Στη συγκεκριμένη έρευνα ο χρήστης του διαδικτύου είναι 15- 16 χρονών συνήθως αρσενικού φύλου και έχει συχνότερα πρόσβαση στο διαδίκτυο στο σπίτι του ή σε κάποιο net station, χωρίς όμως η χρήση στον ένα τόπο να αποκλείει τη χρήση στον άλλο. Οι γονείς επιλέγουν να καθυστερήσουν τη σύνδεση στο διαδίκτυο μέσα στο χώρο του σπιτιού ίσως γιατί αντιλαμβάνονται κάποιους από τους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν από τη χρήση του. Αυτό όμως δε συνεπάγεται και τον απαραίτητο –ειδικά στις νεαρές ηλικίες- έλεγχο τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι έφηβοι βρίσκονται συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο από το σπίτι. Η γονεϊκή επίβλεψη είναι απύσχα και σε ότι αφορά το χρόνο παραμονής αλλά και σε ότι αφορά το είδος της χρήσης που γίνεται στο διαδίκτυο από τους έφηβους χρήστες. Ο μέσος έφηβος χρήστης δαπανά μια έως δυο ώρες καθημερινά στο διαδίκτυο και ισομοιράζει την παραμονή του σε αυτό, ανάμεσα στην επικοινωνία την πληροφόρηση και τη διασκέδαση.

Οι εφαρμογές του διαδικτύου που παρουσιάζουν τη συχνότερη χρήση είναι οι messengers και αμέσως μετά οι μηχανές αναζήτησης. Παρά τη συχνή, σχεδόν καθημερινή χρήση του διαδικτύου από την πλειοψηφία των ερωτηθέντων,

⁴⁹ P. Jeammet. «Νέες εκδηλώσεις εξάρτησης στην εφηβεία» στο «Εφηβεία. ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», επιμέλεια Ι. Τσιάντης, Δ. Αναστασόπουλος, Μ.Λιακοπούλου, Β.Χαντζάρα, Κ. Χριστιανόπουλος, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998,σελ 95.

ενδιαφέρον προκαλεί η άποψη του 80% των συμμετεχόντων ότι δεν αφιερώνουν μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους στο διαδίκτυο.

Ο ελεύθερος χρόνος των εφήβων που συμμετείχαν στην έρευνα μοιράζεται σχεδόν ισότιμα σε δραστηριότητες όπως η έξοδος με φίλους, ο αθλητισμός, η μουσική και το διάβασμα. Ο χρόνος που αφιερωνόταν στο παρελθόν στον αθλητισμό και το διάβασμα έχει αντικατασταθεί από το χρόνο που σήμερα αφιερώνεται στη χρήση του διαδικτύου, δηλαδή, οι έφηβοι αφιερώνουν το χρόνο που αναλογούσε παλιότερα στον αθλητισμό και το διάβασμα στη χρήση του διαδικτύου. Οι χρήστες του διαδικτύου επισκέπτονται τις ίδιες ιστοσελίδες ξανά και ξανά είτε γιατί στους συγκεκριμένους διαδικτυακούς τόπους βρίσκουν τους φίλους τους ή επειδή αυτές οι ιστοσελίδες έχουν ενδιαφέρον περιεχόμενο για τους εφήβους. Για παράδειγμα οι ιστοσελίδες γνωριμίας και κοινωνικής δικτύωσης είναι εξαιρετικά δημοφιλείς στους εφήβους.

Οι λόγοι για τους οποίους οι έφηβοι περνούν μεγάλο μέρος του ελεύθερού τους χρόνου στο διαδίκτυο σχετίζονται περισσότερο με το μεγάλο όγκο πληροφορίας που είναι διαθέσιμος κάθε στιγμή με την ελευθερία έκφρασης που παρέχει το μέσο, τη δυνατότητα να συζητήσει κανείς τα προβλήματά του χωρίς παρεμβάσεις, να αποφεύγει το άγχος της καθημερινότητας μέσα σε έναν «εικονικό κόσμο» που ο ίδιος διαμορφώνει σύμφωνα με τις προτιμήσεις του. Επιπλέον, η ενασχόληση με τα διαδικτυακά παιχνίδια απαιτεί πολύ χρόνο ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που οι παίκτες συναντιούνται σε μεγάλες παρέες και παρά το γεγονός ότι γνωρίζονται μεταξύ τους, επικοινωνούν μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή και συνδέονται στο ίδιο διαδικτυακό παιχνίδι.

Η αναφορά στον όρο techno freaks που χρησιμοποιείται για να αποδώσει νεαρά άτομα εθισμένα στη χρήση του διαδικτύου, αποτελεί την εισαγωγή το θέμα του εθισμού από τη χρήση του διαδικτύου. Η εξάρτηση από το διαδίκτυο συνδέεται σύμφωνα με τους εφήβους συμμετέχοντες με το αίσθημα της απομόνωσης και τη συνήθεια πρωτίστως, τη διάθεση για διασκέδαση και την ανάγκη για συντροφιά δευτερευόντως.

Οι έφηβοι συμμετέχοντες στην έρευνα συμφώνησαν στην πλειοψηφία τους ότι γνωρίζουν κάποιους στο περιβάλλον τους που ίσως έχουν εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου και ότι οι ίδιοι δε θεωρούν ότι έχουν εξαρτηθεί από το συγκεκριμένο μέσο. Οι ερωτηθέντες θεωρούν πως η πιο ενδεδειγμένη λύση για την αντιμετώπιση της εξάρτησης από το διαδίκτυο είναι η συντροφικότητα, η υιοθέτηση νέων συνηθειών, η συμμετοχή σε συλλογικές δραστηριότητες και μόνο όταν κρίνεται απολύτως απαραίτητο η απεύθυνση στους γονείς για βοήθεια και καθοδήγηση.

Βεβαίως κάποιες από τις απαντήσεις που δόθηκαν στην τελευταία ερώτηση και αφορούσαν στον αν υπάρχει εξάρτηση από το διαδίκτυο και το ποιά είναι τα μέτρα που μπορούν να ληφθούν για να αποφευχθεί ο εθισμός, μπορούν να εγείρουν μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου όπως γίνεται από ορισμένους εφήβους. Ένας έφηβος ηλικίας 14 ετών μας είπε: «Υπάρχει ένας φίλος που μπαίνει σε chat rooms και στο msn και επικοινωνεί με ανθρώπους άλλης ηλικίας που ψάχνουν κάτι άλλο. Προσωπικά αποφεύγω να μπαίνω σε τέτοιου είδους site για να μην μπλέξω. Για το πώς θα ξεκολλήσει ο φίλος μου, σκέφτομαι να το πω στους γονείς του».

Ένα νεαρό κορίτσι ηλικίας 14 ετών μας είπε ότι γνωρίζει μια φίλη της, για την οποία πιστεύει ότι έχει εθιστεί στη χρήση του διαδικτύου και δε γνωρίζει πώς μπορεί να τη βοηθήσει. Για να αποφύγει η ίδια τον εθισμό στη χρήση του διαδικτύου σκέφτεται να μην επισκέπτεται ιστοσελίδες όπως το www.msn.com και το

www.ypoupro.gov.gr γιατί έχουν και οι δυο περιεχόμενα που την ενδιαφέρουν και όταν είναι on line τις επισκέπτεται διαρκώς.

Ένας έφηβος ηλικίας 17 ετών απάντησε ότι δεν έχει κάποιο φίλο ή γνωστό που να έχει εθιστεί στο διαδίκτυο και πως για να αποφύγει ο ίδιος τον εθισμό εκτιμά όλα όσα έχει και δεν προσφεύγει στο διαδίκτυο «για κάτι παραπάνω».

Ένας άλλος έφηβος 17 ετών μας απάντησε ότι: «Ναι, πιστεύω πως ένας φίλος μου είναι εθισμένος στα chat rooms. Προσωπικά πιστεύω ότι είναι μια συνήθεια που θα περάσει με τον καιρό. Είναι θέμα ωριμότητας».

Στην πλειοψηφία τους οι έφηβοι αναγνωρίζουν ότι το διαδίκτυο αποτελεί μέρος της καθημερινότητάς τους, παραδέχονται ότι έχουν φίλους εθισμένους στη χρήση του μέσου αλλά οι ίδιοι δεν θεωρούν ότι έχουν μια εξαρτημένη σχέση με το διαδίκτυο ακόμα και όταν η ημερήσια χρήση του ξεπερνά τις έξι ώρες.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπήρξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις που δόθηκαν από τους εφήβους που διαμένουν στα αστικά κέντρα σε σχέση με αυτούς που διαμένουν στην περιφέρεια. Επιπλέον, η συμπεριφορά των εφήβων σχετικά με το διαδίκτυο δεν παρουσίασε σημαντικές διαφορές όταν επρόκειτο για ημεδαπούς ή αλλοδαπούς χρήστες του μέσου.

Συνολικά μπορεί κανείς -σύμφωνα με τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας- να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το διαδίκτυο αποτελεί ένα σημαντικό μέσο επικοινωνίας, πληροφόρησης και διασκέδασης για τους εφήβους. Οι δραστηριότητες που έχουν αντικατασταθεί από τη χρήση του μέσου είναι κυρίως ο αθλητισμός και το διάβασμα. Ο διαδικτυακός τόπος αποτελεί «τόπο συνάντησης» και «καταφύγιο» για τους έφηβους χρήστες αφού σε αυτό βρίσκουν την ελευθερία που χρειάζονται για να συζητήσουν τα προβλήματα τους, να γνωρίσουν νέους φίλους και να ξεφύγουν από την καθημερινότητα. Με έναν τρόπο η σύνδεση στο διαδίκτυο αποτελεί μια νέα μορφή κοινωνικοποίησης και έναν τρόπο να συγκροτούν τη δική τους κοινότητα που στηρίζεται στα κοινά ενδιαφέροντα και τον παρόμοιο τρόπο ζωής.

Σε ότι αφορά την εξάρτηση από το διαδίκτυο δεν προκύπτει από την έρευνα ότι το μέσο προκαλεί εξάρτηση ακόμα και αν η χρήση του είναι συχνή ή και καθημερινή, ούτε ότι οι έφηβοι εθίζονται από τη χρήση του συγκεκριμένου μέσου.

Για να μιλήσουμε για εξάρτηση, θα πρέπει να παρατηρούνται φαινόμενα όπως παραμέληση των σχολικών υποχρεώσεων, αγνόηση των κανόνων υγιεινής και στέρηση ύπνου, επιθετική συμπεριφορά, ξηρότητα οφθαλμών και άλλα συμπτώματα. Για να εξελιχθεί μια σχέση εξάρτησης μεταξύ του έφηβου και της χρήσης του διαδικτύου, θα πρέπει να προϋπάρχει κάποιο ψυχικό υπόστρωμα που να ευνοεί την ανάπτυξη μιας τέτοιας παθολογίας. Για παράδειγμα, ο έφηβος ίσως υποφέρει από κάποια συναισθηματική διαταραχή όπως η κατάθλιψη, η σχιζοφρένεια, η διπολική διαταραχή ή κάποιο σύνδρομο υπερκινητικότητας ή διάσπασης της προσοχής ή να παρατηρηθούν κάποιες διατροφικές διαταραχές και μυοσκελετικές παθήσεις. Οικογενειακοί και κοινωνικοί παράγοντες μπορεί να συμβάλλουν στην κατάχρηση του διαδικτύου, όπως, για παράδειγμα, η έλλειψη επικοινωνίας στην οικογένεια, οι μονογονεϊκές οικογένειες, η παρατεταμένη απουσία των γονέων και η αδυναμία εφαρμογής ορίων από την οικογένεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Albert, N, Beck, AT : "Incidence of depression in early adolescence a preliminary study", Jour. Youth Adol, 4, 1975,
2. Copley B, "The world of adolescence : Literature, Society and Psychoanalytic Psychotherapy, Free Association Books, London ,1993.
3. Gosling R: " Adolescence :The crises of adjustment", G. Allen & Unwin Ltd,1974
4. Heim, M : "The Metaphysics of virtual reality", New York, Oxford, Oxford university press, 1993.
5. Hubert L.Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική.
6. Hubert L.Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική,
7. Albert, N, Beck, AT : "Incidence of depression in early adolescence a preliminary study", Jour. Youth Adol, 4, 1975,
8. Copley B, "The world of adolescence : Literature, Society and Psychoanalytic Psychotherapy, Free Association Books, London ,1993.
9. Gosling R: " Adolescence :The crises of adjustment", G.Allen & Unwin Ltd,1974
10. Heim, M : "The Metaphysics of virtual reality", New York, Oxford, Oxford university press, 1993.
11. Hubert L.Dreyfus, «Το Διαδίκτυο», εκδόσεις Κριτική.
12. J .Habermas, "The structural transformation of the public sphere", MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1989
13. J. Laplanche και J.B. Pontalis, «Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης», εκδόσεις Κέδρος, 1986
14. Jacobson E, : "The self and the object world", New York International Universities Press, 1964.
15. Jensen Reimer : «Η ανάπτυξη της ταυτότητας κατά την εφηβεία», στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998,
16. Keen M, : "The birth of childhood", the New York Review of books,τ. Xxxviii,11, June 1991
17. Kroger, J. "Identity in adolescence : a balance between self and other" ,Routledge, London 1989
18. Laufer M, "The nature of adolescent pathology and the psychoanalytic process"
19. Mermet G,: "Francoscopie : les francais", Paris, Larousse, 1989.
20. Miller D: "The age between" Cornmarket/Hutchinson,London,1974
21. : "Mondialization de l ' economie et contrat social", Le Monde Diplomatique, Janvier 6,1991.
22. Piaget J, "The grasp of consciousness: Action and concept in the young child", Cambridge, Harvard University Press, 1976.
23. P. Jeammet, «Νέες εκδηλώσεις εξάρτησης στην εφηβεία» στο Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», «επιμέλεια Ι. Τσιάντης, Δ. Αναστασόπουλος, Μ.Λιακοπούλου, Β.Χαντζάρα, Κ. Χριστιανόπουλος, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998
24. R. Kraut, M. Patterson, V. Lundmark, S.Kiesler, T. Mukophadhyay και W.Scherlis, "Internet Praradox: A Social Technology that reduces social

- involvement and psychological well being?”, American Psychologist, 1998, τομ 53 τεύχος 9
25. Touraine A, “La production de la societe”Seuil, Paris, 1976.
 26. Winnicott D,W : “Adolescence. The family and individual development”, Tavistock publications, London 1961.
 27. Αγραφιώτης Δ, «Κοινωνικοπολιτιστικές ανακατατάξεις και μετατοπίσεις» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σε ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», εκδ. Καστανιώτη, 1998
 28. Ατσαλάκη Αμαλία: «Πόνος και τοξικομανιακή εμπειρία κατά την εφηβεία», άρθρο στην «Επιθεώρηση της κλινικής φαρμακολογίας και φαρμακοκινητικής», 2002
 29. Βασική παιδοψυχιατρική, Τομος δεύτερος, τεύχος πρώτο, Επιμέλεια Ι.Τσιάντης, «Γνωστική ανάπτυξη κατά την εφηβεία», Ανδρέας Δημητρίου-Ελευθερία Γωνίδα, εκδόσεις Καστανιώτη
 30. Βρύζας Κωνσταντίνος στο «Εικόνα και παιδί», επιμέλεια Ουρανία Κωνσταντινίδου- Σέμογλου, cannot not design publications, Θεσσαλονίκη 2005,
 31. Γιαννακούλας Ανδρέας : «Οι εξισορροπιστικές κρίσεις στην εφηβεία, από την εφηβεία, μέσα από τον έρωτα, στο γάμο» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ’ ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998
 32. Δραγώνα Θ. : «Η εφηβεία στον πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» στο «Εφηβεία, ένα μεταβατικό στάδιο σ’ ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Καστανιώτης 1998.
 33. Μανουέλ Κάστελς, «Ο Γαλαξίας του διαδικτύου», εκδόσεις Καστανιώτη
 34. Το σεμινάριο του Zack Lakan: xi ‘‘Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες τις ψυχανάλυσης’’,1964, εκδόσεις Κέδρος

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ :

1. <http://www.chess.uic.edu/~wellman/publications/index.html>

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

23 ΜΑΙ. 2010
15 ΟΚΤ. 2010
01 ΝΟΕ. 2010
13/12/10
03 ΔΕΚ. 2010
22 ΔΕΚ. 2010
09 ΙΑΝ. 2011
24 ΑΥΓ. 2011
31 ΙΑΝ. 2012
23 ΦΕΒ. 2012
18 ΙΑΝ. 2012
27 ΔΕΚ. 2012
24 ΙΑΝ. 2013

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

00200006929